

ANG SALITANG DULA: Talinghaga ng Di-Nasupil na Diwa ng Paglaya

Glecy C. Atienza, Ph.D.

Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas
Kolehiyo ng Arte at Literatura, UP Diliman

Abstrak

Bahagi ng pagkilatis ng mga tampok na katangian ng dulang Pilipino, inilalatag sa pag-aaral na ito ang dalumat ng salitang dula bilang isang tanda ng paggiit ng kasarinlan at pambansang identidad. Sa paglulugar ng salitang dula sa dantaong labingsiyam, isinusulit sa pag-aaral na ito ang pagkilala sa katangian ng dulang dinadanas, isinasatunog, isinasalita at ikinikilos at ang ugnayan ng mga pangyayaring pangkasaysayan sa pagkakabansag dito bilang dula mula sa kinikilalang tula na pinakatampok na tanda ng pag-iral ng dula. Sa pagsisinop sa kasaysayan, sipi ng mga dulang sedisyoso, mga talasalitaan at paraan ng pagbuo ng mga salitang may kinalaman sa dula, inilalatag ang pagkilala sa gamit ng salitang dula bilang tanda ng tampok na karanasang geograpikal at pangkasaysayan. Na nagbibigay ng katangi-tanging kilatis sa dulang Pilipino.

Mga susing salita: dula, tula, sedisyoso, salita, tanda, kasarinlan, talinghaga

As part of a continuing search for the distinct qualities of Philippine theater, this study discusses the concepts in the word “dula” as a sign of sovereignty and national identity. In locating the word “dula” in the 1900’s this study observes the qualities of local theater as experience translated into sound, words and actions and the complex historical backdrop leading to the term dula from the word tula which was then the most distinct mark of theater. Through a critical study of historical events, texts from seditious drama and early poetic texts, vocabulary listing of words related to “dula”, the term is positioned as a fitting mark of the country’s geographical and historical events which has given rise to the term “dula.”

Keywords: theater, poetry, seditious, word, sign, sovereignty, trope

Anong mayroon sa dulang Pilipino na wala sa ibang dula?”

Isang walang-malay na kaibigang Indones ang nagpukol ng payak na katanungang ito taong 2007 . Sinagot ko siya ng “talinghaga” kasabay ng panalangin na huwag na sana niyang tanungin kung paanong nangyari ito. Batid ko ang kakayahan ng dulang katawanin ang napakaraming usapin, kaya alam akong ligtas ang sagot ko. Ngunit nakaligtas man ako sa kanyang pag-uusisa ay hindi ako nakaligtas sa sarili ko. Isa itong katanungang umikilkil sa aking tuklasin ang talinghaga ng dula.

Ano nga ba ang talinghaga ng dula sa Pilipinas?

Sa mahabang panahon ay ginamit na ang salitang dula bilang pantukoy sa lahat ng uri ng palabas. Bilang isang salitang karaniwang gamit sa pagtukoy ng mga pagtatanghal at palabas, madaling ihanay ang dula bilang isang uri ng representasyon ng buhay o yaong tinatawag ni Aristotle na mimesis ng buhay.(Boal 1-7). Ngunit katulad na rin ng binabanggit ni Umberto Eco na ang unang hudyat ng gamit ng talinghaga ay ang pagturing na literal sa isang matalinghagang pahayag kung kaya’t magmumukha itong mali, kakaiba o walang katuturan, mahalagang suriin ang pag-iral ng salitang dula ng lampas pa sa kanyang literal na gamit. (143). Maaaring magamit ang pagsusuri ng talinghaga ng salitang dula bilang susi sa mga pangyayaring pangkasaysayan at mga pangyayaring patuloy na umiinog. Maaaring magamit ang salitang dula bilang talinghaga ng tinatawag ni Mojares na “*histories of mentalities*” o kasaysayan ng mga kaisipan na tulad ng binabanggit ni Henri Lefebvre na “*emotional life of the past.*” Ayon pa kay Mojares, dahil pinakamabisa ang mga tekstong pampanitikan sa paglikha at pagpalis ng mga kaisipan, maaaring pagtuunan ng pansin, hindi lamang ang aktwal na teksto kundi ang proseso ng pagkakalikha nito (n.d.). Kaya’t maaaring ituring na talinghaga ng pag-hubog at paglikha ng mga kaisipan ang salitang dula.

Sa ganitong daloy ng pag-uusisa, layunin ng pag-aaral na itong taluntunin ang pag-unlad ng salitang dula at pagiging talinghaga ng kanyang panahon. Itutuon lamang ang pag-aaral sa pag-inog ng salitang dula sa wikang Tagalog pagkat kinikilala ang masalimuot na salaysay ng pagiging wika ng sentro sa panahon ng kolonisasyon hanggang dantaong 1900. Pagtutuunan din ng pansin ang paglulugar sa salitang dula sa panahong kinasibulan at iuugnay ito sa iba’t ibang bansag at pangyayaring ginagamit na pagturing sa dula.

Ang Kapangyarihan ng Salita

Sinasabing ang pagkilala sa pinagmulan ng salita ay pagkilala sa paraan ng paghubog ng kabihasan ng isang lipi. May ilang mahalagang konseptong kinakatigan ang pag-unawa sa salita at sa sistema ng kawikaan. Pangunahin dito ay ang konseptong ang salita ay luwal ng interaksyong panlipunan ang paglikha ng wika. Ayon kay Edward Sapir (7), pangunahing binibigyang-diin ang kawikaan bilang isang paraan ng pakikipag-ugnayan at pagkikipagkaunawaan na likha ng tao sa pamamagitan ng mga representasyong kusang nalilikha nila. Tulak ng kaligiran ang mga sagisag na sa simula ay palatunugan at maaaring umunlad tungo sa ibayong paraang ng pamamahayag. Pangalawa ay ang konseptong binibigkas muna ang salita bago ito naisasalin sa

katangiang ikinikilos o motor. Sa pagtalakay ni Sapir, ang pag-usal ng mga salita at ang kaukulang kilos ng katawan ay magkakasalimbayang nangyayari, bilang bahagi ng kabuuang sistema ng pakikipagkaunawaan. Napatutunayan dito ang binabanggit ni Sapir na ang pagiging ganap ng komunikasyon ay sa pagbuo ng larawang-diwa sa isip ng umuunawa sa pananagisag. (16)

Mahalaga ang inilalarawang pagsasalin ng wika mula sa tunog tungo sa titik. Ang pagsapit na ito sa antas ng *auditory image* at *auditory perception* ay halos katulad ng karanasan ng komunikasyon sa aspektong ginaganap (*performative*) sa pagsasadula. Sa pagsasadula, ang isang karanasan ay nagiging tulak o *impetus* upang maisalin ang isang kaisipan, hindi lang sa tunog kundi maging sa kilos na maaaring tapatan ng salita at hubog ng katawan. Sa dula, ang isang karanasan sa buhay ay muling binubuhay at nangyayari gamit ang katawan bilang pangunahing kasangkapan sa pagpapahayag. Kaya't ang pagsasadula ay pagsasalin ng isang buhay na karanasan sa iba't ibang representasyong pandama o *sensory* upang makalikha ng bagong karanasang buhay, gamit ng katawan at ang mga imahen o larawang-diwa. Ang pagbuo ng tunog tungo sa pag-usal ng mga katagang kinikilala bilang mga salita paglaon ay isang paraan ng pamamahayag ngunit hindi lahat ng uri ng pagpapahayag ay limitado sa salita. Maaari ring maglandas sa kilos ng katawan o paghubog ng katawan ang pamamahayag. Mula sa udyok ng karanasan, nagkakaroon ng kaukulang reaksiyon ang katawan tungo sa paglikha ng paraan ng pamamahayag sa anyo ng tunog, salita, hugis ng katawan tungo sa pagganap ng isang kilos. Samakatuwid, magkakasalimbayan itong nagaganap, halos sabay-sabay at hindi isa-isa. (16)

Kung itatapat ito sa pagsubaybay sa katangian ng dula, ang salitang “dula” ay maaaring ituring na marka ng mga tiyak na karanasang nagluwal at humubog dito. Taglay, palibhasa, ng mga salita ang mahabang kasaysayan ng pagsasatitik ng mga karanasan kaya't mangyayaring kakitaan ito ng kaligiran at pangyayaring pinagmulan ng mga tampok na katangian ng dula. At dahil ang salita ay batayang sangkap ng maituturing sa pag-aaral ng teksto, maaaring isaalang-alang ang salita bilang tanda ng pangyayari at dinamiko ng kinasibulang panahon. Susing-batis ng kaalaman ang kasaysayang nakapaloob sa salita, hindi lamang sa literal na sinasabi nito kundi maging sa kabuuang salaysay at proseso ng pagkakalikha nito bilang isang salita. (Mojares, w.p.)

Ang Salitang Dula sa Dantaong Labingsiyam

Sa pagsarbey ng mga sinaunang diksyunaryo tulad nang kay Noceda at Sanlucar (1860), San Antonio (1624), walang malinaw na tala ng aapating-titik na salitang dula. Mayroon ding isang haka si Apolonio Chua na ang salita ay unang ginamit sa panahon ng dantaong labingsiyam at itinuturo si Aurelio Tolentino bilang tagapaglikha ng salitang dula. Sa isang di limbag na akda ni Apolonio B. Chua, ang inilulugar ang pagsilang ng salitang dula sa panahong 1908. Ibinibigay ng mga manunulat na Jose Ma.Rivera kay Aurelio Tolentino bilang tagapaglikha ng salitang “dula” upang saklawin ang mga anyong komedya, sarsuwela, sinakulo, drama na labis na popular sa panahong ng dantaong labingsiyam bagaman kinikilala ni Chua na walang malinaw na patunay na nagsasaad na si Aurelio Tolentino nga ang may likha nito, maliban sa paglitaw ng salitang dulaan sa kanyang sarsuwelang “La Rosa” at sa pagpapangalan ni Tolentino sa isa niyang tauhan sa isang dulang Gat-dula, ang hari ng dulaan. Isa pang mananaliksik na may ngalang Isabel

Yumol ang kumikilala rin sa gamit ng termino bilang likha ni Tolentino bagaman nakita na ang gamit ng mga salitang dula, dulaan, palabas, dulaan-dulaan sa mga akda ni Tomas Remigio “Malaya” (bagaman kinikilala ni Chua ang pangangailangang suriin pa ang manuskritong pinagmulan nito) at sa “Ang Comediang Tagalog” ni Isabelo delos Reyes at sa mga paglalathala ng “Banaag at Sikat “ sa pahayagang Muling Pagsilang (1905, w.p.) Maging ang mga talang nasa diksyunaryo ni Casanova (170) ay may pagkilala kay Aurelio Tolentino bilang manlilikha ng salitang dula.

Ano nga ba ang tanda ng dantaong labingsiyam?

Ang dantaong labingsiyam ay panahong markado sa kasaysayan at pangunahin na rito ang pagkilala sa panahon ng pagwawagayway ng bandilang Pilipinas bilang isang nagsasariling bansa. Simula nang pumutok ang rebolusyong 1896 hanggang sa maipagwagi ang karapatang iwagayway ang nagsasariling watawat ng Pilipinas noong 1899 sa Kawit at mailatag ang Konstitusyong Malolos noong 1899, naganap ang mapagtakdang pagkilos at pakikipaglaban ng mga Pilipino para sa kasarinlan. (Agoncillo 1956). Pangalawa, markado ang dantaong labingsiyam ng pakikipagpagtitigang ng mga Pilipino sa bagong kaayusang pandaigdig habang hinaharap ang bagong pamantayang pangkabuhayang ipinakilala ng pamahalaang kolonyal ng mga Amerikano. Ang pagpapakilala ng mga bagong kaayusang pangkabuhayan at ang pagpapakilala ng industriya at makina bilang mga bagong kasangkapan sa pangkabuhayan ay naglatag ng mga bagong pamantayang pangkaayusan. Mula sa kabuhayang nakatali sa pagbubungkal ng lupa ay umunlad ang mga pagawaan at industriyang pangangailangan para sa lakas paggawa habang nananatili ang mga kabuhayang nakabatay sa lupa. Markado rin ang panahong ito ng pagbabagong anyo ng kilos, gawi at pamamahayag ng mga Pilipino habang patuloy na naninimbang sa mabilis na ragasa ng pagbabagong panlipunan bunga ng bagong kaalaman at bagong teknolohiyang pangkabuhayan.

Nakilala rin ang dantaong labingsiyam sa mga natatanging dulang sedisyoso –sa anyo, sa paraan ng pagtatanghal at paglikha, at sa katangian ng mga dula at mandudulang napabantog sa panahong ito.

Tinawag ni Ignacio Manlapaz na “Golden Age of Filipino Letters” dahil sa bisa at dami ng mga akdang nalikha sa panahong ito, na luwal din pag-unlad ng kaalaman at kasanayan ng mga mamamayan bunga ng edukasyon at mga bagong gawing natututunan. (9) Sa panahong ito rin kinakitaan ng pagsilang ng dangal ang Pilipinas bilang isang bayang nais magsarili sa gitna ng pagharap ng hamon ng industriyalisasyong pandaigdig. Namayagpag din noon ang paghuhugpong ng mga kilusang laban sa pagmamalabis ng pamamalakad ng mga Espanyol na nahinog bilang isang rebolusyong may layuning magpatalsik sa dayuhang pamamahala at magtatag ng isang bayang nagsasarili at malaya.

Si Aurelio Tolentino, ang kinikilalang pinagmulan ng salitang dula, ay isang manunulat ng dula at nobela at matapat na Katipunero at isang *official de mesa* ng *court of first instance* ng Tondo. Mayroon siyang mataas na kakayahan sa pagsasatitik ng mga karanasan mula sa kanyang pagsasanay sa antas batsilyer at sa naputol na pag-aaral ng pagka-abogado. (E. Manlapaz 1). At bagaman Capampangan si Tolentino, nagsusulat siya sa wikang Tagalog pagkat nais niyang makarating sa kanyang mga mambabasa ang kanyang sinusulat. (Lopez 3) Halos kasabayan ng pagkakasulat ng mga dulang *Luhang*

Tagalog, Kahapon Ngayon at Bukas ni Tolentino ang *Tanikalang Guinto* ni Juan Abad na inilabas noong dantaang 1902. Katulad halos ni Tolentino, si Abad ay nagtatrabaho bilang escribano sa korte, bagaman wala siyang natapos na pormal na edukasyon. Katulad rin ni Tolentino ay naging bahagi ng mga rebolusyonaryong nagsulat ukol sa paglaya mula sa mga kolonisador. Edukado rin si Severino Reyes, bantog na manunulat ng mga zarzuela at kuwentong pambata, kaya't katulad nina Tolentino at Abad ay kinakatawan nila ang mga bagong uri ng mga manlilikha ng panitik sa panahong ito—nakapag-aral at may mataas na kakayahan sa pamamahayag at pagsusulat, may matimayas na pag-ibig sa bayan, may malalim na kakayahang sumipat ng mga tiwali sa lipunan, at magsulong ng pagkilos.

Sa isang sanaysay ni Jose Ma. Rivera na isinulat noong Hulyo 1907 nakasulat ang isa sa mga unang gamit ng salitang dula. Ito ay upang tukuyin ang akdang “Tanikalang Guinto” ni Juan Abad. Sa pabalat ng akda ay hindi nakatala ang salitang “dula” ngunit sa loob ng manuskrito, sa unang pahina ay nakatala ang mga katagang “bumubuwo ng dula” at “wakas nang dula.” Sa sipi ng *Luhang Tagalog* (1902) ni Aurelio Tolentino ay nakatala ang mga katagang “Isang dulang Pilipino ni Aurelio Tolentino” matapos ang pamagat ng akda. Ang “Malaya” ni Tomas Remigio ay tinaguriang “Dulang Tagalog na may tatlong bahagi at pinamagatang.” Sa pabalat ng “Kahapon Ngayon at Bukas” nakasulat ang sumusunod: *Teatro Libertad Compania Tagalog Dakilang Palabas sa Jueves ika 14 ng Mayo nang 1903 ika 9 nang gabi Estreno nang mahadlikang dramang may tatlong acto titik ni G. Aurelio Tolentino at pinamagatang Kahapon Ngayon at Bukas Kadugtong ng Luhang Tagalog. Buhay sa Nagdaan, sa kasalukuyan at sasapitong panahon nang bayang Filipinas.* (Riggs 352-422)¹

Iba't iba ang tawag sa mga dula sa panahong ito. Sa introduksyon ni Edna Manlapaz sa mga akda ni Aurelio Tolentino, na nakasulat sa wikang Ingles, ginamit niya ang salitang *verse drama* upag tukuyin ang mga akda ni Tolentinong tulad ng “Kahapon Ngayon at Bukas.” (E. Manlapaz 1). Dagdag pa niya, tinawag ni Tolentino ang kanyang mga likhang drama sa taguring “juguete comico” (Ang Sulo y Yebana), “drama lirico” (La Boda Maldita), revista social (Manila Cinematografica) samantalang lahat ng ito ay mga zarzuela. Ang iba pa niyang akda tulad ng “Sinukuan,” “Lagdang Ginto” at “Venus o Manood Kayo” o ang “Operang Putol” ay tinawag ni Tolentinong “opera” samantalang mga zarzuela din ang mga ito. Ang kanyang “Bagong Cristo” ay tinawag ni Tolentinong “drama socialista.” Sa paglalarawan ni Manlapaz, ipinag-iiba niya ang mga naunang binanggit bilang mga zarzuela dahil sa pagtalakay ng mga ito ng tema ng pag-iibigan samantalang ang “Bagong Cristo” ay inilarawan niya bilang “three act prose drama.” Sa pagtalakay din ni Manlapaz ay patuloy niyang ginagamit ang salitang drama upang tukuyin ang ibat ibang uri ng akdang pantanghalan na nilikha ni Tolentino, nagkakaiba nga lamang ayon sa mga tampok na katangian. Ginamit niya halimbawa ang salitang “symbolic drama” upang tukuyin ang “Luhang Tagalog” at “Kahapon Ngayon at Bukas” at itinuturing niya ang “Kahapon Ngayon at Bukas” bilang pinakamahalagang ambag ni Tolentino sa dramang Pilipino (6). Nasa wikang Ingles ang pagtalakay ni Ignacio Manlapaz sa mga akda ni Tolentino kaya rin marahil maluwag ang pagkakagamit niya ng salitang drama upang tukuyin ang dula.

Si Clodualdo del Mundo ang nagbanggit na si Juan D. Abad ang unang sumulat ng dulang sagisagin bagaman ipinagkakaloob niya kay Tolentino ang karangalan ng pagiging unang mandudulang makabayan dahil “wala nang maituturing na pangunahing

dramaturgo sa pagsulat ng dramang simboliko,” (5). Halos kasabayan ito ng “Walang Sugat” ni Severino Reyes na naitalang nagmula sa circa 1902 (Lapena-Bonifacio 89). Sa panahong ito, nakilala ang pagtatayo ng mga tinatawag na tanghalan, mga saradong bulwagan na pinagsasagawaan ng mga bantog na zarzuela at drama mula Espanya at paglaon ay natutunan ding isulat ng mga lokal tulad nina Severino Reyes, Aurelio Tolentino, Tomas Remigio, Juan Abad. Pansinin ang mga turing dito sa panahong ito--drama, zarzuela, opera at comedia.²

Tiyak ang mga katangian ng anyo ng pagsasadula na tinutukoy nito. Pawang mga anyo ng pagtatanghal na Kanluranin ang mga naturan at nakilala sa panahong 1900 bunga ng pagdating ng mga bagong paraanin at ideyang bunsod ng kalakalan. Ang salitang drama, halimbawa ay maluwag na ginamit para tukuyin ang mga pagtatanghal na may tiyak na entablado kaya’t itinatanghal at kakaiba sa mga idinaraos lamang, may mga artista na tinawag ni Severino Reyes na kilos sining at may tiyak na akdang dramatikong pinagmumulan at maaaring itinatanghal sa mga entablado.³ Ang zarzuela, na tinatawag ding dramang may musika at umiikot sa kuwento ng pag-iibigan ay ginamit na rin bilang sarsuwela paglaon bilang pag-angkin ng anyo at pag-ayon nito sa gawi at panlasa mga lokal na manunulat⁴ (Tiongson 1-14). Opera ang tawag sa mga maikling bersyon ng mga sarsuwela—may kantahan at musika rin at ang comedia, katulad ng zarzuelang naging sarsuwela ay inangkin din at naging komedya o kumedyang, komedya, kumidya⁵ (Abadilla 11; Tiongson 1999). Nagbabago ang baybay ayon sa pagbigkas ng mga lokal na bahagi ng paraan ng pag-angkin ng mga bagong natututunang anyo ng pagpapalabas.

Samantalang nakilala ang mga anyong naturan sa panahong 1900 dahil sa kanilang kasikatan, mahalagang pansinin na ang kanilang pagsikat at tinamasang malawakang pagtangkilik ay bunga ng kanilang mapangahas na katangian—ang katangiang sedisyoso at nangunguna sa pagsusulong ng pambansang kasarinlan.

Sedisyoso, nakasulat at pormalisado bilang zarzuela, drama at comedia mula sa panulat ng mga lokal na mandudula, may tiyak na lugar-tanghalan, may tiyak na mga kilos sining—maisusuma sa mga nabanggit ang mga pangunahing katangian ng mga dulang sumibol sa panahong ito. Isa-isahin natin ang mga katangiang ito. Sedisyoso rin ang bansag ni Arthur Riggs nang ilarawan niya ang mga dulang tigmak ng marahas na paghikayat sa mga manonood na sumali sa rebolusyong magpapatalsik sa mga Amerikano. Tinawag naman ni Amelia Lapena-Bonifacio bilang mga dulang hunyango o *chameleon plays* ang mga dulang sedisyosong ito (30).

Ano nga ba ang katangian ng mga dulang sedisyoso kung ituring?

Sedisyoso, nakasulat at pormalisado bilang zarzuela, drama, at comedia mula sa panulat ng mga lokal na mandudula, may tiyak na lugar-tanghalan, may tiyak na mga kilos sining—maisusuma sa mga nabanggit ang mga pangunahing katangian ng mga dulang sumibol sa panahong ito. Sedisyoso din ang bansag ni Arthur Riggs, isang sundalong Amerikanong naatasang saksihan ang mga pagpapalabas, nang ilarawan niya ang mga dulang tigmak ng marahas na paghikayat sa mga manonood na sumali sa rebolusyong magpapatalsik sa mga Amerikano.⁶

Sedisyoso dahil laban sa Amerikano ang kabuuang tunguhin ng mga dula. Naging dahilan ito upang tugisin ng mga Amerikano ang mga mandudulang nagsulat at namamahala ng mga dula at naghangad na ipamukha sa mga manonood na pananakop

ang pakay ng mga bagong saltang kolonisador. Matapang na sinuong ng mga mandudula at manonood ang banta ng pagkakakulong upang tangkilikin ang malinaw na panawagang mag-aklas laban sa mga bagong kolonisador (Fernandez xi-xii). Inilalagay sa panahong 1902-1906 ang panahong kinasibulan ng dulang sedisyoso mula at kinakitaan ang mga palabas ng sentimyentong anti-Amerikano at may pagtalakay sa labanang gerilya. Labag ito sa Act. No. 292, the *Sedition Act* na ginawang krimen ang pagsusulong ng kasarinlan ng Pilipinas (Hernandez 82).⁷

Pansinin ang mga kilalang pamagat ng tinaguriang dulang sedisyoso at ang mga kilalang panahon ng pagkaka-aresto ng mga mandudulang bahagi ng nagtanghal.—“Kahapon Ngayon at Bukas” ni Aurelio Tolentino, “Malaya” ni Tomas Remigio, “Tanikalang Guinto” ni Juan Abad, “Hindi Aco Patay” ni Juan Matapang Cruz, “Kalayaan Hindi Natupad” ng isang di kilalang may-akda sa Obando Bulacan, “Pangakong Hindi Natupad” ni Patricio Mariano, “Pulong Pinaglahuan” ni Mariano Martinez, “Dahas ng Pilak” ni Maximo de los Reyes at ang Katipunan ni Gabriel Beato Francisco. (Lapena-Bonifacio 24)

Ayon kay Arthur Riggs (41-46), sedisyoso at may katangiang mistiko ang mga dula. Nakakubli sa mga *double entendre* ang mga kahulugan na sa hindi nakakaunawa ay magmumukhang mga walang-katuturang pag-usap ng mga salitang mahirap basahin. Mabilis nitong nahihimok ang mga manonood na magkaroon ng marubdob na damdamin. Mabilis din silang mamulot ng mga pakahulugang nakakapukaw ng damdamin.⁸

Madalas, ang mga dula sa panahong ito’y may maninipis na daloy ng mga pangyayari ng kuwento at nagagamit ito upang singitan ng mga talumpating makapupukaw sa damdaming makabayan. Ang mga tauhang pinangalanan ng mga birtud at katangiang batid na kaagad ng mga manonood kung sino ang tinutukoy ay mga payak na tanda ng pamilyar na kwentong dinudumog ng mga manonood sa kabila ng pagkabatid nila sa mga payak na pangyayaring alam na rin naman nila ang kahihinatnan. Kilala halimbawa ang mga tauhang tulad nina K’ulayaw, Malaynatin, Liwanag at Nagtapon ng Tanikalang Guinto, sina Ynang Bayan, Tagailog, Malaynatin, Dilat-na-bulag, Asalhayop, Dahumpalay ng “Kahapon Ngayon at Bukas.” (Riggs 543-606; 607-652)

Tampok sa mga dulang ito ang katangiang mala-hunyango (chameleon) dahil sa kakayahan nitong magbago at umangkop ng mga pangyayari sa palabas. Kung walang banta ng panonood ng mga sundalong Amerikano, binabago ng mga mandudula ang mga pangyayari at diyalogong nakatakdang sa eksena at pinapalitan ng mga talumpating makapanghihiikayat ng pagkilos na anti-Amerikano. Karamihan sa mga talumpating ito ay likhang iglap at nakabatay sa kasidhian ng damdamin ng mga tagapagsalitag tulad ni El Vivora o General Artemio Ricarte ng Katipunan (Bonifacio 29). Madalas, hindi nagiging hadlang ang balita ng pagkakahuli ng mga mandudula sa ibang lugar matapos ng pagpapalabas ng mga dulang sedisyoso. Sa ilang pagkakataon napansin na ng mga pulis at awtoridad na ang madalas na pagtuon ng galit sa mga tauhang Espanyol ay paraan lamang upang makalusot sa sensura ng batas. Hindi rin ito pinatutunayan ng mga mamamayang lokal kapag sila’y tinatanong kaya’t ika nga ay “napakahirap arukin ng kaisipan ng katutubo,” (Bonifacio 36). Liban pa sa pagbabago ng mga pangalan ng tauhan, ang paghahati ng mga bahagi ng dula at mga katagang binibigkas sa mga eksena, ang pagpapakita ng bandilang Pilipino sa iba’t ibang pagkakataon at iba’t ibang paraan ay tila isang spektakulo na inaabangan ng mga manonood. Aalalahanin na ipinagbabawal ang pagwawagayway ng bandilang Pilipino sa panahon ng maagang pananakop ng Amerikano kaya’t labag sa batas ang pagpapakita nito sa mga pagtatanghal. Halimbawa,

sa dulang Kahapon Ngayon at Bukas, isang bahaging nagpapakita ng pagtatahi ng bandila ang naging pagkakataon ng mga anak ni Ynangbayan na iladlad ang bandilang Pilipino (E.Manlapaz 67).⁹ Sa bahaging ito, ang pagtatahi ng bandila ay tahasang binanggit na sagisag ng bayan.Pansinin:

- 1a. Tahiin natin
MASUNURIN: Tahiin ang bandilang maluningning
Sagisag ng bayan natin
Sa panahong sasapitin
- 2.a. Tahiin
- 3.a. Pagmadalian
ang sagisag nitong bayan. (E. Manlapaz 67)

Mahalaga ring pansinin ang mga salitang nasa anyong patula na ginagamit na salitaan sa mga dula. Isang bahagi halimbawa mula sa dulang “Kahapon Ngayon at Bukas “ ang naglalarawan ng konsepto kalayaan.

*YNANGBAYAN: Siya’y ang iyong ama,
sa boong daigdiga’y pinakamaganda
pinakamayaman tapat na suminta
pinakamalambing sa lahat lahat na
pinakadakila at anak nga siya
Ng lahat ng langit at haring talga
Ng buhay..Kalayaan ang pamagat niya
(E.Manlapaz 82)*

Inilalarawan si Kalayaan bilang asawa ni Ynangbayan at siyang ama ni Tagailog at ng mga anak ng bayan. Dito, kaagad na nabibigyang matuwid ang katapatan ni Ynangbayan sa kanyang asawa. Nabibigyan din ng dahilan kung bakit hindi matatanggap ni Ynangbayan ang alok ni Malaynatin na bagong buhay. May asawa si Ynangbayan at ang pagpayag niya sa alok nina Bagong Sibol at Malaynatin ay katumbas ng kataksilan, isang kilos na lubhang di inaayunan sa panahong ito. Kaya’t madaling unawain kung paanong ang pakikipaglaban sa kasarinlan ay nailarawan sa salita ni Ynangbayan na may labis na pagtatangi sa kanyang asawang si Kalayaan.

Sa mga sumusunod na salitaan, sinumang naging saksi ng katatapos pa lamang na kolonyal na administrasyong Espanyol ay kaagad na makauunawa sa mga tinutukoy na lugar at pagkakataong sa bersong binibigkas ni Ynangbayan para sa anak niyang si Tagailog.

*YNANGBAYAN
Di mo nalalaman
Lumipas ang ewan kung ilang araw
tinamnam ng binhi ang bundok Pamitinan
iningat na lihim,saka binakuran
Ng tabing na dilim na kababalaghan*

*Pawang kalihiman,kabanalang lahat
Tiadang pagtakbo, ang sigaw ay anas
Kaya nga’t lumago, kumalat ang ugat*

*Ngunit isang araw, may isang nagsukab
Ang lihim ay biglang-bigla'y naisiwalat
pagdaka'y bumagio ng kagulat-gulat
bundok Pamitinan ay minsang natibag
An gaming halama'y nagkawalat-walat
Tinangay ng bagio tanang mga dahon
dagtang dugong tawo ang isinisibol
saka kinaladkad sa lahat ng ngayon
sa lahat ng bayan,saan man lumingon
at sa Bagongbayan ay sumasaloysoy
ang takbo ng dugo. Aba ng panahon
hindi man nahabag sa tindi ng ugong
ng tangis ng mga tumataghoy-taghoy*

*Natapos ang lahat,walang nakapansin
na bawat alabok ng halaman naming,
sa ming kalulua'y matinding tumiim
nag-ugat na muli at muling nagsupling
at sa bayang Kawit muling itinanim
tanyag at hindi na binakod ng dilim
kayat natanglawan noong maluningning
na araw ng bayan at tatlong bituin.*

*Saka namulaklak nang lubhang mainam
puti, pula azul yaong naging kulay
sa bayang Malolos aming pinagyaman
pinakataluktok, sinuob ng dangal...
Oh Bunso! Himala ! Manang isang araw
humaging ang bagio't di namin malaman
kung saan at ano ang pinagbuhatan
nalanta ang bulaklak saka nalamuray
(E.Manlapaz 82-83)*

*Tagailog:
Anhin yaon, Ynangbayan, huag mu nang isipin!
Hayo'y magsaya ka't ang bulaklak natin
ay mananariwa at magluluningning
na muli, asahan, Pagsapit/pagsaput ng dilim¹¹
Sa silong ng langit, ang atin ay atin.*

Ynangbayan: Lubug na ang araw

*Tagailog: Sisilay na tambing
Ang ating bagong buan at mga bituin
Halika na. Yna't ating salubungin
(Riggs 642-644)*

Sa mahabang salitaang ito'y inilarawan ni Ynangbayan ang kasaysayan ng pakikipaglaban para sa kasarinlan ng mamamayang Pilipino mula pa sa pagkakatatag ng Katipunan hanggang sa pagwawagayway ng bandilang Pilipino sa Kawit at sa pagtatatag

ng Unang Republika ng Pilipinas sa Malolos. Sa pamamagitan ng pananagisag ng mga lugar na ikinakawing sa rebolusyon 1896 nagpatalsik sa kolonyal na Espanya. Ang paglalarawan ng pagtatatag ng lihim na kilusang Katipunan ay inihambing sa binhing itinanim at binakuran ng lihim subalit paglao'y kumalat at nag-ugat, na walang ibang tinutukoy kundi ang mayabong na kilusang lihim na buong sigasig na isinulong ng mga Katipunero. Bundok Pamitinan ang kinalalagyan ng kuwebang naging kuta ng mga Katipunero noong Abril 1895. Naging saksi ang bundok Pamitinan sa pagpapasumpa sa mga kawal ng Katipunan (Agoncillo 70). Inilarawan din ang pagkakanulo ng lihim ng Katipunan sa mga katagang isiniwalat ng sukab at ang bundok Pamitinan ay minsang nabuwag, bagay na tumutukoy sa banta ng pagkakabuwag ng Katipunan dahil sa pagkakabunyag ng lihim na kapisanan (139-141). Ngunit muli itong nabuhay at banggit nga sa salitaan ay "*nag-ugat at muling nabuhay sa Kawit*" at nabuhay na ng hindi lihim, bagay na tumutukoy sa pagwawagayway ng bandilang Pilipinas bilang tanda ng kasarinlan noong Hunyo 12, 1898 at siyang inilarawang muling namulaklak sa pahayag na *Saka namulaklak nang lubhang mainam, Puti, pula azul yaong naging kulay, Sa bayang Malolos aming pinagyaman*, na walang ibang tinutukoy kundi ang paglakas ng kilusang Katipunan at ang paglikha ng bandila ng Pilipinas na lalong pinagtibay sa pagkakatatag ng Republika ng Pilipinas sa Malolos noong Enero 21, 1899 (Guevara 2-6).¹² Kaya't ang paglalatatag ni Tagailog ng paraan ng mga hudyat na tanda ng pinagkaisang pagkilos ng hukbong anak-bayan ay matamang nailarawan sa sumusunod na:

*Kung kayo'y makatatanaw ng isang azul na ilaw
yao'y siyang tandang tunay
ng unang pagwawagayway
ng bandila ni Ynangbayan*

*Pagdaka nay paputukin
ang mga lantaka at baril
sabay at tungo sa hangin
yao'y bati ng paggiliw
sa bandilang ating-atin.*

*Kung ang susunod na ilaw
sa azul na aking tinuruan
ay pula, ay tandang tunay
na di nila panayagan
Hiling nating kalayaan*

*Sa gayon ay humanda na
Huag kumilos
at ako'y hintin muna.*

*Ngunit kung ang matanawan
ay isang maputing ilaw
tanda ng katahimikan
sa makatuid ay pinayagan
nila ang ating kalayaan*

*Pagdakay magsiparito
lahat nating mga hokbo
upang ang buhay na bago
natin, ipagdiwang ninyo
sa harapan ng boong mundo.
(E. Manlapaz 73-74)*

Paglalatag ng kilos-kawal ang inilalarawan ni Tagailog sa salitaang ito, bagay na nagbibigay ng larawan ng kahandaan ng mga anak ng bayan na lumusob at mag-aklas. Sakaling hindi maging maayos ang kahihinatnan ng pag-uusap sa pagitan nina Ynang Bayan Tagailog, malay natin, maaaring basahin ng makakasaksi ng palabas na sagisag ng kahandaan ng mag-aklas anumang oras ang inilalarawan ng salitaan. Kaya, hindi nakapaktataka na kilalaning sedisyoso at banta sa pamahalaan ang akdang ito ni Tolentino.

Pagtataguyod din ng dakilang laban para sa kalayaan ang tinatangkilik ng sitwasyong nilalarawan sa sarsuwelang “Walang Sugat.” Bagama’t sinubaybayan ng mga sundalong Amerikano nang hindi nakikila ang may-akda, isinusulit kay Severino Reyes ang pag-aakda ng sarsuwelang itinuturing na isa sa pinakasikat, kung hindi man pinakasikat na sarsuwela sa kanyang panahon. Samantalang sa simula ay hindi itinuturing ng administrasyong Amerikano na mapanghimok ng pagkamuha sa kolonyal na administrasyong Amerikano, napatunayan na lamang nilang hindi lamang ito anti-Espanyol kundi anti-Amerikano rin nang mapanood nila ang isang pagtatanghal sa Maynila. Napatunayan nilang kaya pala dinudumog ng mga manonood ang “Walang Sugat” saan man ito dahil ay dahil sa mga isinisingit na pagsasatauhan na nakapanghihiikayat ng anti-Amerikanong sentimyento. Nakatala ito sa testimonyang sa kasong Gomez na naitala sa pahayagang Manila Times noong Disyembre 23 1903. (Lapena-Bonifacio 31)

Sa salitaang ito mula sa “Walang Sugat,” magkakaroon ng pilitan at paglalatag ng kondisyon sa pagitan ng pari at heneral hanggang sa lubusang maisagawa na nga ang pagkakasal kay Julia at Tenyong.

PARI TEBAN: Ako’y pakinggan
Ang Kapitang Tenyong
Na sa oras na ito’y
Lilipat sa bayang tahimik
Ay may huling kahilingan
Ipinagkakamaamo niya
Sa iyo Juana at Kay Ginoong Miguel
Na yayamang siya’y mamamatay rin sa oras na ito
Ay mangyari nang ipakasal sa kanya si Julia

JUANA: Ipakasal sa kanya si Julia? At bakit?

MIGUEL: Ano ang dahil?

TADEO: Bakit kaya?

PARI TEBAN: Dahil daw, sa sila’y bata pa’y may salitaan na.

MIGUEL: May salitaan?

PATI TEBAN: Ngayo’y araw nang kanyang pagtupad nang naipangako. At yayamang siya’y mamamatay na ay di naman magiging kapinsalaan sa pagiisang palad ni Juan

at ni Miguel ,sapagkat sa oras ding ito si Julia'y mababalo na..Kaya't mangag-sisagot.

JUANA: Julia,halika...May salitaan ng aba kayo ni Tenyong?

JULIA: Inang,ang tao pong nasa mahalagang oras nang kamatayan at malapit nang dumulog sa hukuman nang Dios ay hindi magsasabi nang kabulaanan.

JUANA: Ah totoo nga pala.Lilong anak, sukab na pamangkin.

JULIA: Inang

JUANA: Hindi kita anak.

JULIA: Inang minamahal,

Hingi ko'y patawad

Ang ipagkaloob sa pamangki't anak

Si Tenyong po

Ngayo'y sa Dios haharap

Mahal mong bendisyon

Sa kanyang igawad.

JUANA: Mamamatay na nga.

JULIA: Sa akin pong dibdib ay hindi umusbong

Ang gawaing mag-lilo

Sa inang nag-ampon

At di pagsusukab

Nang pinsan kong Tenyong

Ang aki'y ibigin

Sa habang panahon

JUANA: Hindi ko namalayan.

JULIA: Dahil pagkabata'y kusa nang tumubo

Sa dalawang musmos, walang salang puso

Ang pag-iibiga't dalisay na suyo

Na di nasaklawan ang kay satang hibo

JUANA: Banak na pag-ibig.

JULIA: Ang pagsinta niyang

Sa puso'y nakintal

Nagmula sa udyok

Nang mahinhing asal

May tunay na tipang

Mag-iisang palad

Kailan ma't mahango

Sa kaalipinan.

JUANA: Paano si Miguel?

JULIA: Pinilit mo akong

kay Miguel sumagot

Ako ay umayon

Huwag ka lang mapoot

Ang abang puso ko'y

Aking nilamukot

Nang hindi maturang

Sa Ina'y tumutol.

(Lapena-Bonifacio 117-118)

Saka babangon si Tenyo at maisasambulat ni Miguel na “Walang Sugat” at masasambit ni Julia: Salamat na lang na wala kang sugat Oh Tenyong—aking asawa!
(Saka aawit ang koro nang)

KORO:Walang sugat,walang sugat,Walang Sugat
Walang sugat,walang sugat.
Puso ng lahat nagsasaya
Lumiliwanag...lumiligaya
Ang pag-ibig niyaring dalawa
Walang sugat, walang sugat
Pangwakas... walang kasing ganda...
Magdiwang ka, at magsaya
Siyang walang-walang sugat
Magdiwang ka
Ay dinggin ang paglalambing. (Lapena-Bonifacio 120)

Naisahan nina Tenyong at ng mga rebolusyonaryong kawal ang kampo nina Miguel na kaanib ng mga Amerikano. Samantalang nakalagak ang kuwento sa kalagayang “kontemporaryo” sa panahon ng pagkakasulat ng dula noong 1902, mababakas ang malalim at masidhing damdaming maka-rebolusyonaryo dahil sa mainam na pili ng mga pagkakataon at pangyayaring makapaglalagay sa kinamumuhiang kolonyal na administrasyong Amerikano sa sitwasyong talunan at pinagtatawanan. Kung tutuusi’y payak na kuwento ng kung paanong aagawin ng isang mangingibig ang kanyang sinta mula sa kamay ng isang makapangyarihang katunggali. Karaniwan ito kung kaya’t labis na malapit sa karanasan ng sinumang makakapanood. Ang nakapagbigay nang kakaibigang hilis sa kuwento ay ang pagtatalaga sa mga tauhan ng mga katangiang mula sa mga dinaranas na tunggalian sa panahong “kontemporaryo” sa kanila noong 1902. Halimbawa, ang pagtatalaga kay Tenyong bilang kawal ng rebolusyon at kay Miguel na mula sa bakod ng umaayos sa pamahalaang kolonyal, bilang katunggali sa pag-ibig ni Julia ay nakapaglikha ng kapana-panabik na paghahati na sadyang ka-abang-abang ang kahihinatnan. Bukod pa rito, ang pagkakagamit ng mga salitaang may magkakaibang hilatsa ay nakapagpayaman ng teksto ng dula. May mga bahaging ang mga salitaan ay karaniwang tuluyan, lalo na’t kung ito ay matalik na palitan lamang ng kuro na walang gasinog kaisipang pinagbabatikusan. Pansinin ang palitan ng paring magkakasal, kay Juana na ale ni Julia, ang kasintahan ni Tenyong na nakatakdang ikasal sa hindi niya mahal na si Miguel.

Pansinin ang teksto ng “Walang Sugat” ni Severino Reyes na sinulat noong circa 1902. Sa unang pahina ng manuskrito ay nakatala ang by Severino Reyes, music by Fulgencio Tolentino at sinasabing isinaayos na bersyon ito na ginawa ni Pedrito Reyes, anak ni Severino Reyes para sa Zarzuela Foundation of the Philippines. Itinatala ko ito ngayon bilang pagbibigay diin sa pagkilala sa Walang Sugat bilang isang zarzuela, bagay na maluwag na ipinantatapat sa salitang “drama” sa aklat ni Lapena-Bonifacio.¹³ Mainam ding pansinin ang banggit ng mga nagsusulat upang tukuyin ang mga dula. Si Edna Manlapaz halimbawa ay gumagamit ng salitang “drama” upang tukuyin ang genre ng mga inaakdang panitik ni Tolentino.

Pansinin na sa pagkakataong ang nakasalang sa salitaan ay matatalik na ugnayan, malalalim na saloobin at mapagtakdang usapin, ang mga salitaan ay nangagiging tula na may indayog, pili ang mga salita at matalinghaga ang pagpapahayag. Pansin ang mga

salita ni Julia. At ng koro sa bahaging natuklasan nang walang sugat si Tenyong matapos nilang maikasal ng pari.

Bukod sa mga salitaan at sitwasyon, kinakitaan din ng sedisyosong talinghaga ang pagpili ng mga pangalan ng mga tauhan. Ito ang malaking tampulan ng pagkaka-aresto ni Abad batay sa salang “libelong mapanghimagsik. Ito rin ang pinagtalunan at ginawang batayan ng pasiya ng mga mahistradong sina Torres, Mapa, Carson, Willard, at Tracey upang pawalang sala ang akusasyon kay Abad at bawiin ang kautusang magmula siya dahil sa naturang kaso. Pansinin ang tala ng hukuman Paul Linebarger sa naunang kasulatang may petsang Enero 27,1905 na nasa Agosto 9,1903 Talang Pangkalahatan Blg. 2535 “Estados Unidos Laban kay Juan Abad,” Aklat ng mga Pasiya 7, Follo Visto Enero 16,1906.

Ang akdang pinaglilitis ay lubhang may karapatan sa arte at literature at dooy ipinakilala ni G. Abad na siya’y artista at matalinong autor dramatik. Ipinaaalala ng akdang ito sa Hukuman ang Bunyan’s Pilgrim’s Progress at mahahalagahan ang anglosajon ang talinghaga ng akdang iyon sa kahulugan ng pagkasulat, ang Hukuman ay naniniwala na mahalagahan naman ng tagalog ang boong laman ng akdang pinaglilitis na parang isang talinghaga ng paghihimagsik laban sa Estados Unidos at nagsasaguisag at nangangaturian ang pasinungaling at may masamangmang budhi na umano’y ang tangka ng estadong Unidos na biguan ng masaganang Guinto o salapi ang mga Pilipino upang magbitiw sa kanilang nasang Pagsasarili at sa dahilang ito ang tinurang akda ay totoong mapang-udyok ng panghihimagsik at dahil naman sa ang mga pangalang umaanyo sa akda ay nagtatanghal ng mga tungkuling tumutukoy sa kasalikuyang lagay ng mga bagay-bagay sa Pilipinas; ang mga pangalan ng mga tawo sa akda at ang kanilang mga gawi ay pawang sapat upang magpatibay sa kapanaligang ito; Si Dalita na ang kahuluga’y Sakit ay kumakalarawan sa Inang Bayan Pilipinas na may anyong dusa dahil sa masamang asal ng kanyang anak na sukab na si Nag-tapon na nagsusukab sa kanyang bayan na kinakalarawan ni Dalita at sa kaniyang kapatid na si K’ulayaw na kumakalarawan sa mga Pilipinong masintahin sa pagsasarili.” (Lapena-Bonifacio 174-176)¹⁴

Sa salaysay na ito, pinagdidiinan ng hukuman ang mapanghasik ng sedisyong akda ni Abad, lalo't kung ibabatay sa pagpili ng mga pangalan ng mga tauhang naglalarawan ng panghihimagsik laban sa Estados Unidos. Ngunit ang mga ito rin ang naging batayan nang pabulaanan ang sakdal at mapawalang bisa ang kaso laban kay Abad.

Sa wari, ang dulang ito ay isang munting nobelang palasintahan na kahambal-hambal ang wakas... Di umano'y ito'y katuturangmaitutungkol sa pangalan ng mga taong natutungkol. Ang salitang Liwanag sa tagalog ang kahuluga'y *Luz, Aurora* o *claridad* (sa Kastila); *Dalita* ay *pena* o *dolor*; *K'ulayaw, amante*, *Nagtapon, prodigo* o *renegado* o *Maimbot, ambicioso* o *avaro*. Gayonman ay di naming makita kung paano't mahuhulo sa mga pangalan ng bumubuo ng dula ang pagkamapang-udyok sa gulo (*sedicioso*) ng tinurang Dula... Ang salitang pagsasarili o sarili ay makalimang binabanguit sa boong paglalabas nang dula datapua't parating tumutukoy o tumatalamitan sapag-aasawa ni Liwanag kay *K'ulayaw*, at ang pagtangkilik ng isang bahay na bukod at hiwalay sa bahay ng kaniyang mama. Ang salitang "bayan" ay makaitlo o makaapat na binaggit sa Dula ...

Ito ang halos boong nilalaman ng dula na pinanghahawakan ng pamamasiya ng piskal at sa damdam naming ay malayong totoo sa gayon. Madaling ibigay halos sa alin mang Dula ang isang kahulugang iba sa ipinalalagay ng Kumatha. Sa mga sulat ng mga lalong bantog na mangangatha ay nagbigay ng mga kahulugang kailan ma'y di naiisip ng maykatha. (Lapena-Bonifacio 175)

Batay sa talang ito, mapapansin na ang paglalarawan sa paglaya at pakikipaglaban para sa kalayaan ay hindi na lamang makikita sa mga sitwasyon, tauhan o tunggaliang iniikutan ng kuwento ng akda. Maluwag makilos at magkakaiba ang maaaring katawanin ng mga salitang napili, bagay na natitiyak lamang kung mauunawaan ito ng makakapanood. Tila hunyangong nagbabagong-kulay at anyo ang mga kahulugan – nakasalalay ng malaki ang pagpapakahulugan sa pagkakaunawa ng taong nakasasaksi at sa pagkakataong kinapapalooban ng pagbibigay halaga sa sagisag. Ang katangiang ito, ang gamit ng tinukoy ding talinghaga ang sa una'y naging batayan ng pagsasakdal at

pagpapawalang sala kay Abad at nangyaring naging batayan ng pagkakasakdal sa kaso naman kina Tolentino at iba pang mga mandudulang di umano ay sedisyoso.

Nasa paraaning madula (*theatrical effects*) ng mga kilos, kasuotan, kagamitan at pili ng sitwasyong ang talinghagang tinuturing na sedisyoso maaaring maglaman ng mga nauukol na pakahulugan. Sa karanasan ng pagkakahuli ng ilang may-akda ng mga dula, ang kakayahan ng mga eksenang maglaman ng mga kahulugang hindi nakatali sa iisang ideya ay nangyaring maging mitsa ng kanilang pagkakakulong o di kaya'y naging lusot ng kanilang pag-iwas sa multa at preso. Maraming mga salaysay si Riggs na nagbabanggit kung paano ang isang payak na alay tulad ng pulseras ay maaaring maging posas ng pagkaalipin para sa makakapanood. Maraming ganitong salaysay ukol sa pagkakakulong ni Aurelio Tolentino dahil sa isang eksenang sinakal ang ibong agila sa kanyang dula, bagay na naging dahilan ng pagkakaaresto niya. Si Juan Abad din ang naaresto at pagdaka'y napawalang sala.¹⁵

Ang mga tauhan, sitwasyon at kagamitang nilalarawan sa naturang eksena ay nangaging mga talinghaga ng mga sedisyosong saloobing kagyat sa mga manonood sa panahong iyon. Ang diwa ng paglaya mula sa karanasang kolonyal ay sadyang maigting sa pagkakataong ito kung kaya't anumang sitwasyon o bagay na makapupukaw ng anumang bahid ng ugnayan sa karanasang ito ay kaagad na kikilalanin bilang kinatawan ng naturang ideya. Ang tuwirang danas sa panahong iyon ay sadyang naging batis ng pagpapakahulugan para sa mga sagisag na mabilis na nabibigyan ng pagpapahalaga at nagiging tanda ng isang kolektibong pag-unawa.

Ang katangiang sedisyoso ng mga kinikilalang dula sa panahong ito, ang magkakaibang anyo ng pag-iral ng mga dulang naglalayong makalusot at makaiwas sa mapangmatiyag na mata ng kolonyal na batas at ang natatanging pagsasabuhay ng mga kaisipan at damdamin sa ibat ibang anyong pandama (sensory) ang ilan lamang sa mga sangkap na kinakitaan ng diwang mapagpalaya. Ang ibat ibang paraanin ng pagtatanghal tulad ng paglaladlad ng bandilang Pilipino bilang panyo o kasuotan ay nagbibigay hudyat sa paglahok ng mga manonood, kahit sa simpleng pagiging manonood ng mga dula, mga tanda ng pag-iral ng diwang nagsusulong ng pagsasarili at paglaya. Dito naipapakita ang kakayahan ng kilos, tunog, larawan at paggagagad bilang kasangkapan sa pagpapakilala ng talinghaga sa pagsasadula bilang teksto ng kanyang panahon. Nariyan ang hindi maiwasang pagkilala sa katangian ng pagsasadula bilang tanda ng karanasang panlipunan. Hindi rin maiwawaglit ang pagkilala sa dula bilang isang karanasang nagmula sa buhay na ginaganap na buhay upang makalikha ng bagong danas para sa mga magiging bahagi nito.¹⁶

Mahalagang isaaalang-alang ang talinghaga ng dula bilang isang pagtatanghal, tekstong pampanitikan at proseso.¹⁷ Sa pagtatanghal, halimbawa, binigyang pansin ni Pavis ang pagtukoy ni E. G. Craig sa teatro bilang ang lahat ng sangkap na bumubuo sa acting, scene, at dance. Kaya't ang binibigkas na salita o ang *mise en scene* na kinabibilangan ng salita ay pagsasalin sa pagkilos o *action*.¹⁸ Binibigyang matuwid ng paglalarawang ito ang katangian ng dula bilang isang uri ng pamamahayag na samantalang may mahigpit na ugnayan sa ibang anyo ng malikhaing pamamahayag ay nagtataglay ng katangiang tampok at di mahahanap sa iba (Pavis, *The Languages* 137).¹⁹ Ang katangian ng dulang buhay (bigkas malumay) na ginagawang buhay (bigkas mabilis) ay nakalilikha ng lupi sa alaala ng nagiging bahagi nito kaya't ang pagiging teksto ng dula ay hindi na lamang nakasalalay sa salaysay na taglay nito habang tinatanghal kundi naglalandas din

sa karanasang buhay na nalilikha nito sa proseso ng pagtatanghal. Kaya't ang paglikha ng salaysay sa pagsasadula ay hindi na lamang sa mga kuwentong bahagi ng teksto ng dula kundi maging sa salaysay ng karanasang tumitimo sa isipan ng mga nagiging bahagi nito at nagsisilbing pananda ng pag-iral nito matapos ang buhay na pagdanas dito.

Ito ang *iconicity* o paglikha ng mga tanda ng karanasan, kung paanong ang mga piling karanasan ng buhay ay dinadalisa ng proseso ng pagsasalin ng mga karanasan sa malikhaing antas ng kilos sa entablado upang tanghalin bilang mga tanda at kahulugan ng kanyang panahon. Ayon kay Patrice Pavis ang pag-aaral ng pag-unawa ng tanda at senyas sa dula ay pag-aaral ng matalik na ugnayan ng teksto, ibig sabihin ay ang mga salita, titik at panitikan at kung paano itinutulak ito sa paglikha ng mga tanda na nagiging sagisag (icon) sa pagtatanghal (Pavis, *The Languages* 29). Masalimuot ang proseso ng paglikha ng tanda-kahulugan-sagisag sa pagtatanghal, lalo't kung tutukuyin ang pinaghahalawan at pinagpaparoonan ng pagsasalin ng karanasan sa titik tungo sa kilos na isinasagawa sa pagtatanghal. Dahil sa patuloy itong gumagalaw at nagbabago, maging ang mga tanda at senyas na nalilikha ay patuloy ding nagbabago at mangyayaring tinatalaban ng kung sino ang nagtatanghal, saan ito itinatanghal at kung paano itong tinatanggap at inuunawa ng mga nagiging bahagi ng pagtatanghal. Dito sa katangiang ito nailalarawan ang kahiwagaan ng paglikha ng tanda-senyas at kahulugan sa dula. Ito rin ang dahilan kung bakit sa pagsusuri ng tanda-senyas at kahulugan sa dula ay higit na may kiling sa pag-aaral ng salita at panitikang taglay ng dula.²⁰ Palibhasa'y nagiging tiyak ang salita sa sandaling ito'y maitala kaya't madali itong balik-balikan at mading suriin upang makilatis ang karanasang lumilikha sa salita bilang tanda ng isang karanasan.

Ang katangiang nakatala ng salita ay nakapagbubukas ng malaking usapin sa pagsubaybay ng salitang dula bilang tanda ng kanyang panahon. Mangyari, habang itinatanyag ang mga kilalang sedisyosong dula sa dantaong labingsiyam ay nananatiling buhay at umiiral ang mga duplo, comedia, cenakulo, karagatan, bugtungan, indolanin, tagumpay, loa at iba pang mga isinasagawa sa mga okasyong pambayan. Ang mga nabanggit ay pawang nasa anyo ng tula, nangyayaring iglap o ninilikha ng *on the spot*, oral o binibigkas at maaaring hindi nakasulat at hitik sa talinghagang nagpapatanyag sa mga lumilikha nito. Ang mga katangiang ito—ang pagiging tula, ang paglikhang iglap, ang pagka-oral ng mga tula ang talinghaga ng diwang mapagpalayang masisinop sa pagtulay ng tula tungo sa dula.

Ang Taling Mahiwaga Mulang Tula tungo sa Dula

Sa mga tala ni Epifanio delos Santos sa *El Teatro Tagalo*, sinabi niyang ang dulang Tagalog bago sumapit ang kolonyalista ay mga sayaw na may musika at tula. Ang tinutukoy niya rito ay ang duplo, caragatan, corrido, awit o auit, comintang, bugtong dalit, kundiman, karagatan, tagumpay, oyayi at iba pang anyong nasa tula, sayaw at awit bilang mga sinaunang dula (1-3). Sa mga ito, makikita ang pagiging tiyak ng mga katawagan batay sa partikular nitong katangi, halimbawa, ang *comintan* o kumintang o awit ng pakikidigma, ang awit, loa, kundiman at marami pang iba (Romualdez et al. 185). Nariyan din ang kundiman, karagatan, at duplo.²¹ Tiyak ang pangalan ng mga sinaunang dula at pawang paglalarawan ng mga salaysay na nasa pumpon ng salita (Leyden 9). Lahat ng mga ito ay tula —may taludturan, tugmaan, sukat at indayog, may talinghaga at nakahanay

bilang halimbawa ng mga sinaunang dula. Sa *Vocabulario de la Lengua Tagala* (1754) ni Pedro de Sanlucar at Juan de Noceda nakalista ang iba't ibang uri ng mga tula tulad ng mga bugtong (bogtong), sawikain, pamatbat, tanaga (San Lucar at Noceda 380; Lumbera 21).²³ Nakatatawag pansin ang partikularidad ng mga bansag sa itinuturing na dula ng mga sinaunang kronista. Nariyan din ang *auit*, *diona*, *talindao*, *indolanin*, *dolayunin*, *hila*, *soliranin*, *manigpasin*, *holahoria*, *oyayi umbay*, *umiguing*, *tagumpay*, *dopaynin*, *haliraw*, *balicongcong* (Noceda at San Lucar 31).²⁴

Sa mga salaysay, lumalabas na ang mga tulang ito ay bahagi ng pang-araw-araw na pakikipag-ugnayan ng mga sinaunang mamamayan—may *bogtong* upang hikayatin ang mapanuring pag-iisip ng mga bata at matanda ukol sa agham ng kaligiran at kabuhayan nasasalin sa maririkit na salita, may mga *tagumpay* ng kagitingang nagpapaalala sa mga kabataan at matatanda ng diwa ng pagtatanggol at pangangalaga sa pamayanan, may mga alay na dasal at *auit* sa mga ritwal para sa pagtawag ng pakikiisa ng kaligiran sa mga mithing kaayusan ng kabuhayan at may mga karagatan at kundimang nag-aanyaya sa magiliw na pakikipag-ugnayan ng mga dalaga't binata. Nagaganap ang ganitong palitan sa mga bahayan at umpukan, bahagi ng maayos na pakikipag-ugnayan ng mga mamamayan sa isa't isa.

Ang mga tula ay nagiging paraan ng pagsipat sa mga nangyayari upang makahalaw ng isang sistematikong pag-unawa sa kapaligiran. Ang kaanyuan ng mga tulang may tugma, sukat at talinghaga ay tila mga balangkas ng pag-uugnay na nakapagtutulay sa karanasan ng mga mamamayan tungo sa pagkilala ng mga ugnayan ng mga bagay at pag-unawa sa kanilang pag-iral.

Pabigkas o oral ang mga sinaunang tula, bukod pa sa pagiging iglap ng pagkakalikha ng mga ito. Iglap din ito kung likhain kung kaya't ang mga pinagsamang katangian nitong oral at iglap ay nagluluwal ng pangangailangang matandaan ng mga nakakapakinig. Sa pamamagitan ng salim-bibig na naipapasa mula sa naunang salinlahi tungo sa kasunod na salinlahi.

Sa panimulang pagtaya na ito'y makikitang ang marami pang ibang tula na maaring hindi nabibigyan ng sapat na pagpapahalaga sapagkat ito'y oral at/o walang nakasulat na tala nito. O maaari rin namang hindi ito tuluyang naitala, pagkat walang nag-abala o di kaya'y hindi nakagawiang itala ito pagkat ang paglikhang oral at iglap bahagi na ng buhay ng mga taong nagsasagawa nito.

Pansinin halimbawa ang gamit ng mga salitang Hispanico *teatro*, *teatral*, *teatro Tagalo*, *teatral* Filipina sa panulat ni Wenceslao Retana na *Noticias Historico Bibliografico de el Teatro en Filipino desde sus origenes hasta 1898* nang pasubalian niya ang binabanggit ni Vicenter Barrantes sa *El Teatro Tagalo* na walang maituturing na dulang katutubo sa pagsapit ng kolonyalismong Hispaniko (10-11).²⁵ Itinala ni Retana (1910) ang mga bersong tila natural na nalilikha ng mga Pilipino at itinuturing na mga sinaunang anyo ng panitikan. Tinukoy niya ang berso tulad ng mga *sabi* (*sentencias*), *salawikain*, mga awit sa pandaragat o *soliranin*, awit ng pag-aalay sa mga diyos o *diona*, at ang mga *parsa* at *saineteng* bahagi ng mga gawi ng pamayanan, mga awit ng pandirigma at awit ng pagsinta. Hindi nakilala ni Barrantes ang mga anyong ito, palibhasa'y hindi nakatala at umiiral sa isang wika at isang anyong hindi niya nakikilala. Nasa anyong oral, nakatala sa alaala at iglap kung likhain ay nakapagbukod tangi sa mga anyong ito kaya't nangyaring hindi nakilala ni Barrantes bilang mga anyong maituturing na pagtatanghal.

Ang pagiging oral, nakatala sa alaala at iglap kung likhain ay may kaukulang kahilingan upang mabisa itong tumalab sa alaala ng mga tagapakinig. Ang mga katangian

ng mga sinaunang tulang may tugma at sukat ang tinatawag ni Almariong “himig ng salita” kaya’t nakakalikha rin ng kaukulang indayog sa sandaling bigkasin ito (Almario, *Taludtod at Talinhaga* 9). Ang pag-uulit halimbawa ng mga kataga ay nakalilikha ng tunog at ritmong nakapagbibigay ng buhay sa kataga. Ang tugmaan ng mga salita ay pag-uulit din ng tunog na nakapagbibigay diin sa mga salitang kailangang matandaan at maiwan sa isipan, lalo’t wala naman titik na nagtatala ng mga tiyak na kataga. Ang himig at ritmong nakapaloob sa tula, bunga ng katangiang tugma at sukat, at ng katangian ng mga salitang nalilikha sa pag-uulit, paglalapi ay umaangkop sa katangian nitong pabigkas. Tunog at ritmo ang pangunahing sangkap ng pabigkas na talastasan kaya’t mahalagang sangkap ang pag-uulit ng kataga o ng himig ng tugma upang manatiling buhay ang talastasan sa pamamagitan ng mga binibitawang salita. Nagtatakda ang pag-uulit ng tunog sa tugma ng isang balangkas ng kaisipang tinatandaan ng mga salita kaya’t higit itong madaling matandaan.

Ang mga tula rin ay nanghihiikayat ng matalik na pakikipag-unawaan ng mga nagpapalitan ng taludtod. Pansinin, halimbawa, ang mga bogtong. Palibhasa’y paligsahan sa kahusayan sa obserbasyon at pagmamasid sa literal na nilalarawan ng mga salita at ng tinutukoy ng mga salita. Pinatatalas nito ang pandama ng tagapakinig samantalang dumudukal sa sakop ng kanyang karanasan upang makahanap ng kasagutan kaya’t nagiging hasaan ng talino at gilas sa mapanuring pag-iisip. Tiyak ang mga salitang ginagamit upang tukuyin ang pangyayari ng pagsasadula—may nagaganap na pagsasalaysay ng mga karanasan ukol sa pang-araw-araw na kabuhayan ng mga tao at ang mga awit at salaysay na nasa anyong patula ay pagtatangi sa mga tampok na karanasan ng kanilang lahi upang patuloy itong maging bahagi ng alaala ng mga makakapakinig. Umaayon ito sa pag-aaral ni Wayne Shumaker sa wika ng mga katutubo noong sinaunang panahon, inilatag niya ang katangiang tiyak, payak at nauukol sa pandama ang mga salitang gamit ng wika at panitikan o ang tinatawag ni Henry James na “*solidity of specifications.*” (22-29)

Samantalang napanghawakan ng mga misyonerong Espanyol ang paglawak ng gamit ng wika sa pamamagitan ng pagpapalaganap ng mga reglas ukol sa gamit ng wika, nanatiling buhay ang mga katawagang may kinalaman sa mga okasyong pangkabuhayan ng mga mamamayan tulad ng mga ritwal sa panggagamot, ritwal sa paghingi ng ani, pagtatanggol sa pamayanan at iba pang pakikipag-ugnayan sa talab ng ugnayan ng mga salik-pangkapoligiran.²⁶ Nanatiling buhay at nakatala sa alaala ang mga orasyon at dasal na tanging ang mga catalonan lamang ang nakaaalam. Sa lahat ng ito, buhay ang katangian ng wikang katutubo na piliin ang pinakamahusay na uri ng mga salitang malapit sa kanilang pananampalataya.²⁷ Nanatiling buhay ang mga sinaunang tula tulad ng awit, talastasan, alay ng pananampalataya sa anyo ng maingat na pagpupumpon ng mga salita na naglalaman ng mayamang talinghaga.

Mahalagang sapit itong salik ng talinghaga sa pagtalunton ng pag-unlad ng tula tungo sa dula bilang mga pumpon ng salaysay na may tugma, sukat, indayog at talinghagang tuwina’y nasa harap ng hamon ng pagiging buhay.

Ano nga ba ang talinghaga?

Sa diksyonaryong *Vocabulario de la Lengua Tagala* ni Noceda at Sanlucar (1860), nakatala ang talinghaga bilang “*misterio: metapora*” o inuugnay ito sa hiwaga, kubling

kahulugan, maligoy na pagpapahayag at mga salitang may taglay na aral (146-148). Itinatapat din ito sa salitang *tayutay* na madalas maiugnay sa laro ng salita o bulaklak ng dila (Noceda at Sanlucar 146-148; Almario 13). Mahalagang katangian ang mga itong tumutukoy sa bisa ng salita upang kumatawan sa mga karanasang tiyak sa pang-araw-araw na buhay. Pansinin halimbawa ang mga maiikling tulang naitala ni Lumbera mula sa akda nina Noceda at Sanlucar bilang *tanaga*.

*Mataas man ang paho
Malangba ang pagtobo
Ang doso rin ang lalo't
Hangini di mabobo
(Lumbera 15)*

Tiyak ang paglalarawan sa mayabong na halamang paho na inihahambing naman sa matibay at hindi maitumbang halaman na ang pangalan ay doso. Tuwiran ang paglalarawan at sa pagsasalaysay ng mga katangian ay kakikitaan ng mga tiyak at payak na katangian ng mga halaman samantalang madadaplisang ang himig ng pangangaral, katulad ng himig ng mga salawikaing nangangaral.

Higit na mapanghikayat ng haraya ang mga sinaunang bugtong. Pansinin ang mga dalawang bugtong:

*Quinain na't naobos
Naboboo pang lobos* *bouan/buwan*

*Bongbong cong liuanag
Con gab-i ay dagat* *banig*

(Noceda at Sanlucar 102;61)

Kapwa mapanghikayat ng matalisik na pagmamasid at matalas na pangangatwiran ang mga bugtong. Ang una ay nakatuon sa mga pangyayaring kapaligiran na humahamon sa pagmamasid at kakayahan ng mga kasangkot sa bugtong na hanapan ng matalik na ugnayan ang mga katangian at mga bagay na inilalarawan bilang isang salaysay na may kaugnayang kailangang tuklasin gamit ang katwirang taglay ng mga pinapaksang bagay. Sa bugtong ukol sa buwan, kinakailangang paandarin ng tumutugon sa bugtong ang kanyang alaala sa mga napagmamasdan sa paligid upang mahanap yaong bagay na nagtataglay ng pangyayaring binabanggit –ang pangyayaring nabubuo sa kabila ng pagkakain dito. Ang gamit ng salitang “*quinain*” o kinain ay maaaring tanggapin bilang literal na pangyayari hanggang sa matuklasang ang akto ng pagkain ay pagsasatao ng pangyayari ng pag-ikot ng buwan sa mundo at ang pagbabago ng itsura nito dulot ng tama ng araw na iniikutan din ng mundo. Mangyayaring ituring itong pagtuturo ng agham-pangkapoligiran sa panahong sinauna pagkat pinapaksa ang ugnayan ng mga payak na bagay na ginagawa at nakikita sa araw-araw samantalang hinahamon ang alaala, talas ng isip at imahinasyon upang makapaghabi ng mahigpit na ugnayan. (Hart 90; Jose 39-40)

Ito rin ang tinatawag ni Lumberang pangunahing katangian ng mga sinaunang

tulang Tagalog-- kumikilala sa kasalimuotan ng karanasang ng tao na mahirap hulihin ng salita. Ayon kay Lumbera ang salin ng karanasan at damdamin sa salita ay kailangang mahanapan ng katapat na karanasan sa aktwal na buhay upang makalikha ng katumbas na karanasang nasa salita. Kaya't mahalaga ang katangian ng mga sinaunang panitikan na halaw sa tiyak na karanasan ng araw-araw na buhay, payak, at *sensory*. Ganito rin ang katangiang naobserbahan ni Wayne Shumaker sa mga sinaunang tula upang higit na madaling maisalin ang tiyak na karanasan at damdamin sa mga salita (45-46).

Ganito ang talinghaga ipinagpapalagay ni Mendoza na ang maaaring mula sa dalawang salitang "*tali*" at "*mahiwaga*." Aniya, sa pamamagitan ng haraya, nagagawang masuri ang mga katangian ng isang penomenon at magagawang ganap upang maproseso at maiangat tungo sa isang kaalaman. *Sensory* ang talinghaga at batay sa realidad at laging nahaharap sa hamon ng pagiging buhay kung nagagawa itong maisalin sa kilos at salita. Dito nakasalalay ang taling mahiwaga. Ang gamit ng talinghaga ay hamon sa paghahanap ng matalik na ugnayan ng mga bagay mula sa pagturing na ang bawat isang pag-iral ng tao, bagay, lugar, pangyayari ay may kani-kaniyang ugnayan at dahilan ng pag-iral na itinuturing bilang isang diskurso. Sa talinghaga, ang kabuuang dinamiko ng lipunan ay maaaring basahin bilang tekstong dapat unawain sa kanyang kahulugan. ugnayan. dinamiko at patutunguhan. Kaya't kayang isilid ang daigdig sa isang tula (Mendoza 13-17).

Tinuturing naman ni Almario ang talinghaga bilang utak ng paglikha at disiplinang pumapatnubay sa haraya at pagpili ng salita. Aniya:

“ (ang talinghaga) ay utak ng paglikha at disiplinang pumapatnubay sa haraya at sa pagpili ng salita habang isinasagawa ang tula. ..napaghaharian nito ang pagbukal at pagdaloy ng diwa gayundin ang kislap ng tayutay at sayusay (sanaysay na mahusay) na isinasangkap sa pagpapahayag.

Ayon kay Almario, may panloob at panlabas na puwersang pumapanday sa talinghaga. Isang pangyayaring labas sa katauhan ng tao ang kinakailangan upang malangkapan ng kilos ng haraya o anumang panloob na lakas ng tao na sumisipsip at humuhubog sa nasipsip tungo sa isang bagong anyo ng karanasan pagkatapos ipahayag. Inilalarawan dito ni Almario ang pagbibistay ng karanasang nagluluwal ng dalumat mula sa pagmamasid at pag-aaral ng mga angkin katangian ng isang bagay, ang matalisik na pag-uugnay ng mga salik na ito sa ibang bagay na nasa paligid na nakapagbabakat ng isang sistema ng pag-unawang lampas at labas sa literal nitong ibig sabihin.

Mahalaga ang kahiwagaan ng talinghaga. Makilos ang talinghaga – pabago-bago at hindi pare-pareho ang pag-iral sa iba't ibang pagkakataon (Almario, *Taludtod at Talinghaga* 149). Mahigpit ang ugnayan ng talinghaga sa nagbabagong karanasan ng panahon pagkat taglay nito ang pagiging tanda ng isang karanasang hinuhubog ng nagbabagong kaligiran at kasaysayan. Dito nakabatay ang binabanggit ni Almario na ang salita mismo ay bunga ng pananalinghaga. Sa konteksto ng pagtula, kasangkapan lamang ang salita sa paghahanap ng katumbas ng katotohanang nais ipahayag ng tao. Aniya, dumadaloy ang talinghaga sa diyalektika ng karanasan at pagsasawika ng karanasan samantalang

tinutuklas at minumuni-muni ng tao ang isang karanasan. Ang salitang nabuo sa kanyang pagtuklas ay bunga at katumbas ng kanyang karanasan (150). Ibig sabihin, nabubuo ang salita kasabay ng pagtining ng karanasan at ang pagtining nito ang minamarkahan ng pagtatakda ng salita.

Ang Tulay ng Tula at Dula

Ang pagsasanib ng konsepto ng tugma, sukat, indayog, talinghaga sa paghahanap ng pinaka-angkop na salita para sa paglikha ay maaaring itapat sa kahulugan ng salitang “tular” na sa Noceda at Sanlucar ay nangangahulugan ng gayahin. Ang “tular” ay nangangahulugan ng “gayahin” na maaaring “tulad” ngunit nailista nang gamit ang titik na “r” sa halip na “d” bunga ng pagiging magkasingtunugan ang dalawang naturang titik (578).²⁹ Mahalaga ang konsepto ng panggagaya sa pagtutulay ng pagsasatitik ng karanasan mula sa tuwirang danas tungo sa tunog –usal, pagsasatitik sa salita at pagsasalin sa kilos sa pagganap. Sa panggagaya nagaganap ang pagsisikap na maisalin sa ibang paraan o *medium* ang isang karanasan, nang may pag-iingat hindi mapanatiling tapat sa pinagmulan ang pagsasalin. Malaking bahagi sa pagsasalin na ito ang salik ng malikhaing haraya—kung paanong naisasakatuparan ang pagsasalin ng karanasan sa tunog-titik-hanggang kilos. Ang panggagaya ay isang paraan ng pagsasagawa ng tapat na representasyon ng isang karanasan. Ngunit dahil sa kasalimuutan ng paraan ng paghahanap ng tapat na representasyon, ang pagganap o pagsasalin ng kabuuang konsepto sa isang antas ng danas ay nakapagbibigay-daan sa pagbabanyuhay nito.

Pansinin ang sistema ng pagsasagawa ng bugtong o bogtong. Ang nagpapasimuno ng pagpabugtong ang humihikayat ng paglahok sa pagtuklas ng pinahuhulaan upang maging ganap ang bugtungan. Halimbawa ng bugtong ay ang sumusunod:

Munting dagat-dagatan
Binabacor ng danglay.
(Noceda at Sanlucar 170)

Ang sagot sa bugtong ay mata at ang manonood ay binibigyan ng mga datos na ipinagpapalagay na alam ng mga manonood sa pamamagitan ng dagat-dagatan at ang larawan ng bakod na danglay na tumutukoy sa “*biniyak na kawayang ginagamit na tulos, at kahugis ng pilikmata*” (Noceda at Sanlucar 170). Palibhasa’y paligsahan sa kahusayan sa obserbasyon at pagmamasid sa literal na nilalarawan ng mga salita at ng tinutukoy ng mga salita kaya’t pinatatalas nito ang pandama ng tagapakinig samantalang dumudukal sa sakop ng kanyang karanasan upang makahanap ng kasagutan kaya’t nagiging hasaan ng talino at gilas sa mapanuring pag-iisip.

Dagdag pa rito, nangangailangan ng matalinghagang pagsipat sa mga datos upang masagot ito. Hinahanapan ang matalik na ugnayan ang mga bagay na di umano ay walang ugnayan ngunit sa sandaling matuklasan ang sagot ay nakapagbubukas ng pagkilala sa ugnayan ng mga dati nang alam at sa mga hindi pa gasinong alam, na nasa hibo ng taling mahiwaga ni Mendoza (13). Kung hindi niya masasagot ang bugtong at malalaman niya ang sagot, nabibigyan ang manonood ng pagkakataong matuklasan ang batayan ng sagot sa pamamagitan ng mga pahiwatig na makatutulong sa pagtunton niya

sa sagot.

Mahigpit na pagtutulungan ang hinihingi nito sa pagitan ng nagpapabugtong at sa sumasagot ng bugtong. Bahagi ang manonood sa paglikha ng matalik na ugnayan habang pinagtatagni-tagani niya ang mga pahiwatig upang makabuo ng isang sagot kaya't dumaraan ang sumasagot sa bugtong sa isang proseso ng paglikha. Ang halimbawa nito ay ang bugtong na "*maputing dalaga, nagtatalik sa lila.*" Dahil itinuturo ng bugtong na nagsasayaw sa loob ng palayok ay maputi, inaakala sa simulang sinaing na bigas ito. Ngunit dahil sa nagsasayaw ito, hindi maaaring maging sinaing ito kaya't maaaring maging ampao ito (Lumbera 3-4). Sa pamamagitan ng ibat ibang paraan ng paglalahad ng talinghagang taglay ng mga bugtong, nailalahad ang matalas na obserbasyon sa kagyat na kaligiran samantalang nabibigyang-halaga ang iba't ibang paraan ng laro ng salitang nakapagbibigay ng ibat ibang danas sa pahayag—laro ng salita tulad nang sa "Nonganang cohol, at binti, cahoy na cupi-cupi" na ang sagot ay bintocohol o dili kaya ay mula sa tunog ng laro ng salita tulad ng sa "Nagcocomot nang puyat saca na nahalachac" (bulaclac) o dili kaya'y pagmamalabis (exaggeration) upang mabigyang diin ang isang karaniwang bagay sa paligid tulad ng "cacabaac na niyog, magdamag inilipot" na ang sagot ay buwan. Makikita rin kung paanong sa pagpukaw ng pansin sa paligid ay nagagawang mapagtawanan ang mga katangian nito tulad ng "*di matingalang bundok, darac ang nacacamot*" na ang sagot ay balacubac. (Lumbera 6-7)

Sa lahat ng mga bugtong, matingkad ang gamit ng mga salitang may kinalaman sa kilos at pagganap, bukod pa sa gamit ng talinghaga, sa paglalarawan ng mga gumaganap ng kilos at ng pinangyayarihan nito. Pansinin halimbawa ang bugtong na ito, "*Nang umaga'y tikom pa/ Nang mahapo'y nabuka.* (Noceda at Sanlucar 88)

Ang sagot ay buko (boko) o usbong ng punungkahoy o bulaklak. Nagpapahayag ito ng kilos na tikom sa loob ng isang takdang panahon (umaga) at nagpapahayag ng kilos na kahihinatnan ng isang nagbagong kalagayan tulad ng pagbabago mula sa pagiging tikom tungo sa pagiging nabuka. Sentral ang kilos na ginagawa ng pinapaksa at nakatuon din ito sa pagbabago ng kilos bunga ng pagbabago ng oras mula umaga hanggang hapon. Sa punto de bistang padula, pagbabanyuhay ito ng isang kalagayang tanyag sa simula at pagsapit sa dulo ay nagkaroon ng pagbabago. Ang pagkilos na nagaganap mula sa pagiging tikom tungo sa pagiging buka ang serye ng aksyong maituturing na banghay ng aksyon sa isang dula. Ibig sabihin, samantalang hindi binabanggit sa bugtong, ang salungatan (contrast) ng kalagayan ay nagpapakita ng isang uri ng kilos, hindi man ito binabanggit sa salita.

Kung sisipatin ito sa pahayag ni Lumbera na "*the centrality of the talinghaga to early poetry seems to have been dictated by an instinctive recognition of the complexity of human experience which verbalization does not always capture. Words can give a name to experience but the poet has to depend on analogues in order to suggest unnameable aspects of the experience*" kinakailangan ng talinghaga ng pagharap sa hamon ng pagsasalin sa ibang anyo ng pahayag upang maunawaan ito (13). Ang limitasyong ito ay napupunan sa harapang interaksyon ng manonood/tagapakinig at ng nagpapabugtong. Sa ganito, nagiging kapaki-pakinabang ang gamit ng talinghaga upang makahanap ng tapat na representasyon pagkat kinikiliti nito ang imahinasyon upang mahuli ang pagsipat na nakapaloob sa salita.

Napakahalagang salik ng pagiging oral ng mga sinaunang tula ang maaaring dahilan ng hindi sapat na pagpapahalaga nito. Palibhasa'y salimbibig kaya't naiwan man

sa alaala at imahinasyon at mahirap balikan upang suriin paglipas ng panahon. Maaaring naitala man ang mga akdang panitik na ito ay nalupig ng panahon ang kakayahan ng mga kawayan at nabubulok na materyal na ginamit sa pagtatala ng mga katha. Idagdag pa rito ang isinasalaysay na pagpapalis ng mga talang ito kasabay ng mga hakbangin sa lubusang pagsakop ng buhay at kaisipan ng mga mamamayan.

Ngunit may kakaibang hamon ang pagiging oral ng mga akdang tula upang manatili ito sa alaala ng mga magiging bahagi nito. Bukod sa mga larawang diwa na pinupukaw ng talinghaga ng mga salita, nakapupukaw din ng talab sa alaala ang palikha ng alaalang danas o sense memory sa mga bahagi ng palitang ito gamit ang mga tunog, lasa, amoy, dama, at ang pangkalahatang danas na iniuugnay sa larawang diwa. Karugtong ito ng pagganap ng isang kilos ng katawan upang harapin ang pagsasakatuparan ng danas na taglay ng talinghaga. Sa ganitong pagsasalin ng karanasan, nagiging ganap ang isang larawang diwa- mula sa tulak ng karanasan tungo sa tunog na nagiging usal ng salitang humaharap sa hamon katuparan sa kilos ng katawan.³¹

Bukod dito, ang tugma at sukat ay nakapagbibigay ng indayog sa kalipunan ng mga salitang ito na tuntungan ng tunog o himig na nalilikha sa pagbigkas ng tula. Mahalaga ang pagbigkas ng tula pagkat sa ganitong paraan naisasakilos at nabibigyan ng katuparan ng pagganap ang mga salita. Nakapagluluwal ang indayog ng kakaibang kilos sa paglikha ng tugma at sukat na mababakas sa dalawang tanong ni Alejandro Abadilla sa kanyang mga tinuturuang tumula. Ang una ay “*may mga daliri ka ba at marunong kang magbilang?*” at “*may tainga ka ba at nakakarinig ka ng tunog?*”³²

Karaniwan ang ganitong kilos at gawain sa mga gumagawa ng tulang may tugma at sukat. Bahagi ng ito ng disiplina sa pagpili ng salitang akmang gamitin sa pagtula. Ang kakatwang pansinin dito ay kung paanong ang pagpapadaloy ng mga konsepto at kaisipan tungo sa salita ay nabibigyang-suhay din gamit ng katawan, sa pagkakataong ito ay ang daliri at tainga, upang maganap ang nais na pagsasatitik ng karanasan. Pasalita at pagbigkas ang unang paraan ng paglikha ng tula kaya’t ang paglala o paghabi ng mga kaisipan ay nagaganap sa isip at matamang tinatandaan habang naghahagilap ng salita. Ang mga daliri na iginagalaw bilang kasangkapan sa paglilinaw ng konsepto ng bilang ay nagiging kasangkapan sa pagganap ng konsepto ng bilang. Nagtatakda ng ritmo ang bilang na isinasabay sa batayang ritmo ng katawan-ang pulso kaya’t sa pagbigkas ng mga salita ay nagagawang magkaroon ng indayog upang maging husto ang kaisipang katapat ng binigkas na salita at tuloy ay nagluluwal ng indayog at ritmong kaugnay ng tunog ng pagbigkas. Halimbawa, kung nililikha pa lamang ang tula, binibigkas ito ayon sa sukat na 6 na pantig,

Bong/bong/ cong/ li/ua/nag
Con /gab/-i ay/ da/gat

Kada pantig ang bigkas sa mga kataga habang inaapuhap ang tamang salita para sa pagsasalin ng konsepto sa titik, ayon sa bilang ng sukat ng taludtod. Ngunit kapag binigkas na ito ay nag-iiba ang indayog :

Bongbong/ cong liuanag
Con gab-i / ay dagat

Nag-iiba ang tunog ng mga salita dahil sa pagbigkas ayon sa konseptong tinutukoy ng mga salita. Sa ibang tugma at sukat, magbibigay rin ng kakaibang indayog ang diin at impit ng mga salita. Magbibigay din ng kakaibang katangian ng tunog ang pagpili ng salitang makakakatawan sa konseptong nilalarawan.

Kaya't kung susundan ang pagiging takda o institusyonalisado ng sistema ng pagsisinop ng kaalaman sa tula, maglalandas ito sa dalawang anyo— ang anyong oral at nagaganap at naitatala sa alaala ng mga nagiging bahagi nito at ang anyong nakatitik o nakasulat at nakatala gamit ang palabaybayin ng nagtatala.

Kasama sa mga hanayan ng mga tulang nagaganap at naitatala sa alaala ng mga nagiging bahagi nito ang mga tulang ginagawa sa mga tiyak na okasyong pambayan tulad ng *oyayi* o ang mga tulang may himig na pinampapatulog sa mga paslit, *bugtong*, ang *karagatan*, *tagumpay*, *talindao*. Taglay ng mga tula-awit na ito ang tugmaan at sukat na nag-uulit ng mga huling pantig upang higit na madaling tandaan ng tagapakinig. Bukod dito, tiyak, simple at halaw sa kaligiran ang mga talinghagang gamit sa mga taludturan kaya't ang pagbanggit sa mga pamilyar na bagay ay tila pagsasalin ng mga pamilyar na bagay at pangyayari na nauulit na bigyang pansin sa gamit ang salita. Halimbawa, sa oyaying binabanggit ni Balmaceda na mula sa koleksyon ni Carlos Ronquillo,

Biyabo ka nang biyabo/Umakyat ka sa mabulo/At tanawin mo si Piro/
May hila-hilang kabayo.

--Saan maglalapa?--Sa kamalig ng kastila

At kung ito ay magiba/Tukuran ng isang hita...³³ (Balmaceda 25-27)

Ang halimbawang binanggit ay ang *buyabo* o *biyabo* na ginagawa kadalasan ng isang ama sa isang batang matigas-tigas na ang buto. Mahihiga siya at saka isasakay ang anak sa ibabaw ng binti na nakasalalay sap aa saka itataas ibababa habang ang tiyan ng batay ay naktuon sa tamlampakan ng paa ng ama na parang itinutukod sa babagsak na kamalig ng Kastila. Ang halimbawang binanggit ay ang buyabo o biyabo na ginagawa kadalasan ng isang ama sa isang batang matigas-tigas na ang buto. Mahihiga siya at saka isasakay ang anak sa ibabaw ng binti na nakasalalay sa paa saka itataas at ibababa habang ang tiyan ng bata ay nakatuon sa talampakan ng paa ng ama na parang itinutukod sa babagsak na “kamalig ng Kastila.” Ang mga inuusal na salita sa larong batang ito ay tila walang katuturan liban lamang sa ilang pamilyar na salita tulad ng pag-akyat sa mabulo ni Piro at ang paguho ng kamalig ng Kastila. Tila ito isang manipis na daloy ng aksyong lokal ngunit maaaring mabigyan ng ibang pakahulugan kung pagtatahan kung bakit may pagtatangi sa paguho ng kamalig ng Kastila. Maaari na itong halawan ng pagturing sa Kastila, na mas malamang kaysa sa hindi ay nasa antas ng paglaban lalo't kung ilulugar na ang mga ito ay salimbibig na larong batay at panunudyong na naitala ni Ronquillo mula sa Renaciminto Filipino.³⁴ Ibig sabihin, laganap ito sa mas maagang panahon kaysa sa 1910 kaya naitala na ng mga edukadong katulad ni Ronquillo at naitanyag na bilang mga halimbawa ayon sa sakop ng kanyang nalalaman at karanasan. Ibig sabihin, ang dating salimbibig na larong-bata at panunudyong na nalilikhang oral at iglap ay natagpuan nang nakalathala, samakatuwid ay naaayon na sa pamantayang hinahanap sa isang ituturing na tula.

Ang pagsasalin ng mga tulang oral at iglap sa anyong nakalathala at nakalikha ng mahalagang talab sa uri at anyo ng pag-aakda rito. Ang mga tulang kilala sa pagiging

payak, tiyak at konkreto ay nagkaroon ng hibo ng mga bagong dating na impluwensiya ng pagsulat Kanluranin—may ibang bilang ng pantigan (wawaluhin, lalabindalawahin pantig na paglaon ay tinawag nang mga awit at korido na siyang naging mga materyal para sa *comedia*), may ibang hibo at itsura ng mga mandirigma at bayani para sa pamayanan (tulad ng pasyon na naging materyal para sa *cenaculo* o sinakulo) at may ibang pangkatin ng kinikilalang awtoridad (tulad ng mga alay sa mga diyos na katutubo na napalitan ng diyos na Kristiyano at mga kinatawang pari at hari ng Espanya). Dahil nakatuon ang mga bagong tulang Tagalog sa pagtuturo ng mga gawing Kristiyano sa mga katutubo, nagbago ng diin ang mga tula. Mula sa pagtalakay sa mga payak at pang-araw-araw na paksa at sa paggamit ng matatas na talinghaga, nabaling ito sa pagtalakay ng mga doktrinang Kristiyano. Bunga nito, naisa-isantabi ang talinghaga ayon sa turo ng mga misyonerong Kristiyano kaya't ang mga tinaguriang akda ng mga makatang ladino ay higit na tuwiran ang turing sa halip na matalinghaga upang makamit ang layunin ng pagpapalaganap ng Kristiyanismo. (Lumbera 36)

Gayumpaman, may mga mangangatha ng tulang sumikat dahil sa kahusayan nila sa pagkatha ng mga tula na maaaring oral at iglap kung likhain ngunit maalam din nilang isalin sa tanggap na itsurang nakatitik at nakalathala. Di tulad ng mga mangangatha ng mga sinaunang tula tulad ng mga bugtong, oyayi, tagumpay at iba pang tulang may sayaw at awit na hindi nakikilala at hindi nagtatakda ng pag-aari ng mga katha at aral sa gawi ng pagtula mula sa mga okasyong pambalana, ang mga mangangathang tulad nina Jose dela Cruz o Huseng Sisiw at Francisco Balagtas o Baltazar ay nangaging tanda ng bagong uri ng mga mangangatha.

May karunungan sa pagtititik dahil sa kakayahang magbasa at makapag-aral sa mga pormal na institusyon sina dela Cruz at Balagtas, bagaman magkaiba ang mga sirkumstansiya. Si Jose dela Cruz, na higit na bantog bilang Huseng Sisiw o Joseng Sisiw, dahil sa sinisingil na upang sisiw para sa mga nais mag-aral at magpakatha ng mga tula sa kanya, ay sinasabing natuto sa sariling pagsisikap dahil sa kanyang likas na talino, sapol sa pagkabata. Sinasabing ang mga paring Kastila ay sumasangguni sa kanya para sa pagwawasto ng mga sermon sa misa at maging ang mga binatang nagnanais magpasulat ng kanilang handog na tula para sa kanilang pinipita.³⁵ Si Francisco Balagtas o Francisco Baltazar naman ay nakapag-aral sa Colegio de San Juan de Letran sa kabila ng kanyang kahirapan. Bagaman itinuturo si Joseng Sisiw bilang guro ni Balagtas sa pagtula, pinagdududahan ng ilang pantas ito dahil mayroon na siyang kinikilalang kakayahan sa pagtula bago pa man siya tumira sa Tondo at nagpasyang mag-aral kay Huseng Sisiw.³⁶ Sa dalawang sikat na mangangatha ng mga tula nakilala ang pagkatha ng mga awit at korido para sa mga pista at iba pang malalaking okasyon. Sinasabing si dela Cruz, nang maimbitahang magpalabas sa Batangas ay binigyan ng kura paroko ng isang aklat na nais niyang gawing pagtatanghal kinabukasan. Hindi naman natigatig si Huseng Sisiw pagkat nakalikha siya ng mga tulang idinidikta sa mga gumaganap habang nasa gilid siya ng tanghalan at tumutula nang iglap. (Rivera 13-15)

Si Francisco Balagtas kasama ang kanyang gurong si Jose dela Cruz o Huseng Sisiw o Joseng Sisiw ang dalawa sa pinakabantog na mangangatha ng mga komedya. Higit na bantog ang mag-aaral kaysa sa kanyang guro, bunga na rin ng kaibhan ng kanilang panahon at ng anyo ng paglaganap ng kani-kanilang mga akda. Si Francisco Balagtas ani ni Hermenigildo Cruz, ang Hari ng ating mga manunula at dapat kilalang Hari ng Wikang Tagalog. Batay ito sa kanyang obserbasyon na ang mga nagsisisulat ang

nagiging tanda ng wika ng isang bayan katulad ng turing na wika ni Shakespeare ang wikang Ingles o wika ni Cervantes ang wikang Tagalog (126). Kay Francisco Balagtas ipinapataw ang korona ng pagiging Hari ng tulang Tagalog dahil sa kahusayan niya sa paggamit ng tugma sukat, indayog at talinghagang nakapagpalusot sa Florante at Laura sa mahigpit na sensura sa kabila ng di umano ay sedisyosong pagtalakay nito sa kolonyal na pamahalaang Espanyol.

Pansinin halimbawa ang mga taludturan sa Florante at Laura na naglalarawan ng mga kasawian dulot ng paghahari ni Adolfo sa Albania, bagay na iniuugnay bilang talinghaga ng pagtutulad ng kalagayan ng Pilipinas sa ilalim ng administrasyong Espanyol.

Sa loob at labas ng bayan cong saui
Caliluha,i siyang nangyayaring hari
Cagaling,t bait ay nalulugami
Ininis sa hucaay nang dusa,t pighati.

Sinasabi ni Agoncillo ng ang pagbabasa ng Florante at Laura ay pagbabasa ng kasaysaysan ng Pilipinas mula sa takipsilim ng ikalabingwalong dantaon hanggang sa ikalabingsiyam na dantaon (*Sa Isang Madilim* 199). Lalong mababanaag ang tindi ng pagkilala sa paghihirap ng bayan sa bahaging ito mula sa sipi ni Lumbera (*Florante at Laura* 126),

Paalam Albaniang pinamamayanan
Ng casama,t lupit bangis at caliluhan
Acong tangulan mo,l cusa mang pinatay,
Sa iyo,i malaqui ang panghihinayang.

Sinasabi ni Lumbera na karaniwang basahin ang mga talinghagang may kiling na politikal dahil maraming pagkakataong binibigkas ni Florante ang kanyang pag-ibig sa bayan. Ang katangiang ito, gayumpaman, ay nakaligtas sa masinsing paningin ng mga sensura kaya't nangyari mailathala ang akda.

Ang mainam na pagkakaayos ng kanyang mga tula; ang karingalan ng kanyang mga salitang dumadaloy sa maningning na panitik na animo'y bukal ng malinaw na tubig at lalong-lalo na nga ang kanyang matatayog na kuro at talinghagang taglay na siyang ikinaakyat ni Baltazar sa taluktok ng kabantugan (H. Cruz 177-187). Ang kabantugan ay nalilikha sa bisa ng salimbibig, bagay na katugma ng oral at iglap na paglikha ng mga tula. Maaaring may kinalaman din ito sa kawalan ng kasulatang nagtatala sa mga akda bagaman maaaring may kinalaman din ang turing pambalana sa karanasan ng paglikha ng tula kaya't kahit sa panahong nailalathala ang mga akda ay kapansin-pansing hindi nilalagdaan nang tahasan ng mga manunulat ang kanilang mga panunlat.³⁷

Ang kanyang bantog na awit na Florante at Laura ay halimbawa ng makabagong panulaan sa panahong ito na binigyan ng pagsasaalang-alang ang pinagmumulang tradisyon ng paglikha ng tula na oral o binibigkas o inaawit samantalang kinikilala ang bagong gawing nakasulat at binabasa sa anyong nakalathala ang mga tula. Nagbigay ito ng laya sa manunulat tulad ni Balagtas na paandarin ang kanyang haraya at tumuklas ng mga bagong anyo ng pagtula na halaw sa mga bago at katutubong paraan. Naging

pagkakataon din ito ng pagsasanib ng nakapag-aral at ng mga hindi nakapag-aral dahil sumasalok sa katangian ng bagong anyong nakasulat ang isang akda para kilalanin at sa katutubong pagtula na binibigkas, ginaganap, inaawit ang tula habang nililikha sa harap ng madla. Sa kaso ng Florante at Laura, ang kahusayan ni Balagtas sa katutubong pagtulang iglap at oral ay nahalata sa di umano'y pagturing niya dito bilang comedia kaya't ang diin ay nasa sa mga mayayamang salita at galaw na hindi naman pagtutuunan ng pansin sa sandaling ginaganap na ito sa tanghalan. Hindi rin kronolohikal ang pagsasalaysay ng mga pangyayari at malaking papel ng mga pagkakataon (*coincidence*) sa paglikha ng malinaw na daloy ng salaysay (Lumbera 119-120; Hosillos 246). Kung tiyak ang sinasabi ni Hermenegildo Cruz na nakalikha si Balagtas ng humigit kumulang na 10 drama ni Balatazar at isang awit, masasabing siya ay isang mandudula. Naging kabuhayang maunlad rin ito para kay Balagtas pagkat inuupaan siya sa pagsusulat ng mga loa at iba pang mga alay na tula na ipinagagawa sa kanya para sa pista, kaarawan at iba pang uri ng pag-aalay at pasasalamat (Lumbera 105; H. Cruz 17-18;180). Nagpapakilala ito ng bagong uri ng pagkilala sa paglikha ng tula—sentralisado sa ilang tao na may kasanayan sa pagsusulat samantalang bihasa rin sa katutubong paraan ng paglikhang oral at iglap at nagagawang maging kabuhayan ng mga gumagawa ng tula. Pormalisasyon ng tradisyon ang tawag dito ni Lumbera dahil sa anyong nakasulat at nakalathala ng dati rati ay oral at iglap at tiyak na paglikha ng katutubong tula at humahalaw sa mga sangkap ng metrical romance na galing sa Europa. Dagdag pa ni Hosillos, ang pormalisasyong ay ang paglikha ng isang natatanging paraan ng pagtula na may kakanyahang nakabatay sa kanyang sariling kasaysayan at pakikipag-ugnayan.³⁸ Pumapailanlang na rin ang mga paksa sa konseptong lampas sa mga tiyak, kagyat at payak na karanasang madalas paksain sa mga sinaunang bugtong, salawikain at iba pang tulang pambalana. Naging tanda ito ng bagong kalakaran ng pag-iisip at pagbabalangkas ng kaisipan na kasabay ng bagong moda ng kalakalan at pakikitungong panlipunan. Maaaring bahagi ito ng proseso ng pag-angkin ng mga bago at moda sa panahong iyon, na nagluluwal ng mga anyong nakatuntong pa rin sa katutubong pagtula. Ganito rin marahil ang halimbawa ng duplo, na malaon nang ginagawa sa mga lamay bilang libangan at nakalikha na rin ng natatanging paraanin habang pinananatili ang tuon sa mga talastasang patula na ginagawang iglap. Tanda ito ng katatasan sa wika at kahusayan sa pananalinghaga at mangangatwirang patula na inaabangang totoo ng mga nais maaliw. Ngunit paglaon, samantalang patuloy na isinasagawa sa mga bakuran at mga pagkikitang lokal ay inihahanda na rin ng mga makata at manunugma, nakasulat sa ilang pagkakataon at binibigkas mula sa alaala o di kaya't likhang iglap.³⁹

Samantala, hindi naman nangangahulugang nawawaglit nang lubusan ang mga katutubong pagkilala sa tula na tuwina'y may kasabay na kunday, himig at kilos. Isang tala ni delos Santos y Cristobal ang naglarawan kung paanong ang isang tula ni Balagtas na Kay Celia ay narinig niyang binibigkas ng isang taga-bukid na kagagaling lamang sa paggapas ng palay, taong 1885. Sa isa pang pagkakataong naglalakbay mula Paombong tungo sa Malolos habang nakasakay sa tangaran, isang babaeng piloto ng bangka ang narinig niyang umaawit ng ika-80 at ika-81 taludtod ng tula nang may katulad na kapanglawang namataan sa taga-bukid na bumibigkas ng "Kay Celia". Di umano ay kawangis ng isang banayad na katig na yari sa sa kawayang pinagtali-tali ang galaw ng pagbigkas ng tula. Pinansin ni Delos Santos y Cristobal na tulad ng eskala ng tula ay hindi umaabot ng isang oktaba a at sang-tatlong bahagi nito. Aniya, hindi na kailangan

ang isang sadyang pagsasanay sapagkat sapat na ang natural na tinig at ang pag-awit at galaw nito ay higit na *sui generis* sa dalawang ritmo, ang musika at ang tula (336-341).⁴⁰

Ang natatanging uri ng ritmong binabanggit na *sui generis* o *of its own kind* ay payak na paglalarawan kung paanong ang isang tiyak na karanasan ay naisasalin sa tunog tungo sa salita na naging awit na naisasalin sa indayog ng kilos ng katawang may katambal na damdamin. Ganito rin ang inilalarawan ni Manuel sa pagsasalaysay niya ng mga awit sa lalawigan ng Quezon na hindi maihihiwalay ang pagsayaw ---maaaring magsimula ang awit nang walang sayaw ngunit paglaon ay talagang mauuwi ang pag-awit sa pagsasayaw. Ang pagkakataong nilalarawan ni Manuel ay nagpapakita rin ng gamit ng pagkabisa ng mga mamamayan sa mga awit na binibigkas:

The whole metrical romances may be sung and danced in this way for hours on end. The participants having committed whole romances to memory pit their talents one against the other. One dancer sings a stanza or two and another takes it up and alternately picking the narrative finishes the song. A more trying way was for one to pick up the stanza. A variation was for one to reite any enigmatic passage for the other contestant to answer or continue (Manuel, Folk Literature xxiii)

Inilalarawan sa pagkakataong ito ang halaga ng alaala at pagkabisa sa mga awit bilang tanda na galing at pakikiisa ng mga mamamayan sa pintig ng buhay at pakikipag-ugnayan na nasa mga tula. Ang pagkabisa sa mga awit ay tila mga mutya ng kapangyarihan na nagiging sukatan ng katatasan ng isang kalahok sa salaysay at wika na nasasa mga awit. Narito ang isang pagkakataong ang pagsaulo ng mg awit ay hindi lamang sa antas ng pagiging “kabisote” subalit nasa antas din ng pagsukat at paghamon sa kakayahan ng kalahok na maisaloob ang dama, lohika at balangkas ng pagkakasunud-sunod ng salaysay sa tugma at sukat. Isa itong uri ng negosasyon sa paglulugar ng kaalaman, hindi lamang sa pagtula kundi maging sa pagsasapuso ng karunungan nakatitik sa mga awit at nasasabak sa paghamon ng katatasan. Kakaiba ito sa simpleng pagbasa ng taludturan pagkat kailangan itong mabigkas at maisagot nang walang patlang sa sagutan, kasabay pa ng kilos at kunday ng himig at katawan. Kakaiba rin ito sa pagbato ng mga linya sa mga tulang nililikhang iglap at binibigkas pagkat naipormalisa na ito sa pagkakabatid ng mga taong nakakarinig at anumang pagkakamali sa pagbigkas ay agad na matutumbok. Hindi tulad ng hamon ng paglikha ng mga tulang iglap at oral na likha, na nakasalalay ang rikit ng tula sa mabilis na paghabi ng salaysay at katwiran sa pagitan ng mga salita. Ang hamon sa pagsasaloob ng awit na batid ng lahat ay ang kakayahang itaguyod ang karikitan at balangkas ng tula, nang walang nakaliligtaang salik sa balangkas ng katwirang nasa salaysay nito. Kung sa sipat ng pagtatanghal, tinatawag itong *internalization* o ang pagsasaloob ng isang ginagawa sa pagtanghal, hindi lamang sa antas ng pagkabisa ng salita kundi sa pagtalab ng mga salita at salaysay sa kilos at damdamin ng bumibigkas nito. Ibayong antas ng pag-aaral ng mga salita o tula ang pagkakataon ng pag-alam ng

awit pagkat may pinangangalagaang dangal ng salaysay at katwirang nakapaloob sa tekstong alam ng lahat.

Kaya't kung tutuusin, ang inilalarawang talastasan sa pamamagitan ng awit ay isang mas mataas na kilatis ng pagtula. Hindi na lamang ang paglikha ng mga titik na kakatawan sa isang karanasan kundi ang tuwinang pagsabak ng mga ito sa hamon ng pagpapatibay (*validation*) gamit ang kilos at tunog. Dahil sa tuwina'y laging magkakawangki ang salita, himig at galaw, nagiging mga mapagbuong sangkap ito sa pagkilatis sa kakayahan ng tula na katawanin ang isang karanasan na maging ganap.

Sa ganitong pangangatwiran, mangyayaring ang salitang dula ay pagsasawika ng karanasan habang tinutuklas at pinagmumuni-munihan ng mga tao ang isang karanasan. Mangyayaring ang salitang dula ay bunga ng mahabang panahong tistisan ng karanasan at gitgitan ng lakas at kapangyarihang kinakatawan ng mga pagtatatanghal. Ang pag-usal ng mga salita at ang kaukulang kilos ng katawan ay magkakasalimbayang nangyayari, bilang bahagi ng kabuuang sistema ng pakikipagkaunawaan (Sapir, *Language* 7). Mahalaga ang inilalarawang pagsasalin ng wika mula sa tunog tungo sa titik. Napapatunayan dito ang binabanggit ni Sapir na ang pagiging ganap ng komunikasyon ay sa pagbuo ng larawang-diwa sa isip ng umuunawa sa pananagisag.⁴² Ang pagbanggit ni Sapir sa pagiging ganap ng komunikasyon sa sandaling maisalin ang mga nais ipaunawa sa mga kaisipan at talinghaga ay pagsapit sa antas ng *auditory image* at *auditory perception* ay aspektong pagganap (*performative*) na siyang nasa pagsasadula. Nangyayari ito sa tungkong-kalang sangkap na himig-sayaw ng tula pagkat pagkat ang sangkap ng pagganap ay nakapagpapatibay sa konsepto dahil nangyayari ito sa ibang antas ng pahayag. Dagdag pa rito, ang pagganap ay nakalilikha ng ibayong karanasan kaya't hindi na ito katulad ng pinagmulang konsepto; sa halip ay isa nang pagbabagong-anyo nito. Kaya't ang tula, sa sandaling gawing ganap ng himig, salita at kunday o kilos ng katawan ay nagbabagong anyo na rin dahil sa katangian nitong ginaganap o ginagawang mangyari. Nahuhusto ang katuparan ng konsepto nang hindi na katulad ng pinagmulan tula kung kaya't humihingi na ang pagkakataon ng ibang tanda, na mangyayaring ang salitang dula.

Ang Pagtutulay ng Tula at Dula sa Pagganap ng Talinghaga

Magkasingtunugan ang dalawang salitang ito—*tula* at *dula*. Isang titik lamang ang pagkakaiba, ang simulang titik na “t” at “d” at kapwa pa bahagi ng itinuturing na hanayan ng matigas na tunog, kung ang pag-uusapan ay ang hanayan ng tugmaan sa tula.⁴³ Kung susundan ang tunog ng dalawang salita, wala itong gasinong ipinagkaiba bagaman mapag-iiba ng taingang sanay sa tunog ng titik “t” at “d.” Nais kong ipanukala na ang dula ay ang nagbanyuhay na anyo ng katutubong pahayag na tula. Ang kaibahang dulot ng isang titik na “t” at “d” ay may kinalaman sa kanilang mapagbanyuhay (*transformative*) na anyo ng pag-iral .

Batay sa pagtalakay, ang *tula* (may titik T sa simula) ay pumpon ng mga salitang may salaysay, may tugma, sukat indayog at talinghaga na nililikhang iglap at ipinapahayag ng oral sa panahong sinauna.⁴⁴ Taglay nito ang maingat napag-uugnay ng mga konseptong kinakatawan ng mga titik na nakapagmamarka ng danas na pandama habang nakapaghahabi o nakapaglalala ng matalik ng ugnayan ng tila di magkakaugnay

na bagay. Sa pamamagitan ng tugma, sukat, indayog at talinghaga, inilalagay sa anyong higit na pormal kaysa sa hilaw na danas ang mga kaisipang nabubuo sa tistisan ng karanasan. Ang indayog ng mga titik at salita ay nagpapadaloy ng di-natutuyong batis ng danas na itinatakda ng mga piling salita. Dito nakasalalay ang katangiang *multi-dimensional* ng representasyong taglay ng tula.

Samantala, ang *dula* (may titik na D sa simula) ay nakauungos ng higit kaysa sa tula dahil ang mga titik at salitang nasa anyong tula ay ginagawang buhay sa pamamagitan ng kilos na ginagamit upang hamunin sa pamamagitan ng kilos at pagganap ang mga kaisipang nasa tula. Nagbubunga ng ibayong karanasan ang pagtugon sa hamon ng pagganap ng mga salita, himig at kilos kaya't ang "tula" ay nagiging isang nagbanyuhay na anyo kapag naging "dula." Ang pagbabanyuhay na ito ay tanda rin ng nagbago ngunit hindi lubusang pagbabago ng diwa ng pagkatha ng mga akdang sining na tinatandaan ng mga titik at salita—payak, tiyak at binibigkas. Ang pagiging dula ay pagtutulak sa anyo ng pagsasakilos ng isang konsepto mula sa ideyang bunga ng tistisan ng ideya na nagiging tanda ng kaibahan ng anyo nito .

Sa ganitong pag-uusisa ay di maiwasang hanapin ang pinagmulan ng mga katagang *tula* at *dula*. Mahalagang tanda ang mga kataga bilang gabay sa uusisa ng pinagmulan at uri nito—kung maaari pa itong suriin sa higit na payak na salik, upang masukat ang halaga nito katapat ng mga sangkap na bumubuo rito o kung ito ba ay kabuuan ng mga sangkap o maaaring gawing higit na payak (Sapir, *Time Perspective* 434). Mahalagang tingnan ang pinagmulan ng wika at ang pinagmulan ang pagpapaunlad nito.

Sa pagsusuri ng mga sanga at salita ng mga wikang Tagalog, ang itinuturing na pinagmulan ng wikang Malay at Indonesian.⁴⁵ Ayon kay Phelan, pangunahin sa katangian ng kaligiran ng wika sa Pilipinas ay ang diversity nito (153). Batay sa mga tala ng mga encomienda at tribute noong 1591, nakatukoy na ng anim na pangunahing wika sa Luzon at sa mga ito, pinakamarami ang gumagamit ng Tagalog bilang pangunahing wika. Inuugat ang mga wikang ito sa wikang Malay bagaman bunga ng iba't ibang pakikipag-ugnayan sa kalakalan at pagsapit ng mga manlalakbay sa Maynila ay kinakitaan ang Tagalog ng mga impluwensiyang Sanskrit, Tsino, Hapon, Java, Nuatl, Kanaka, Ponape, Chamorro, Malgacho o Malagasy. Gayumpaman, tinataya ni Chirino ang punong impluwensiya mula sa Aeta o Papuan (Middleton 3-4). Tinatayang may 25 wika sa Pilipinas batay sa pag-aaral ng bantog na pantas na si Wenceslao Retana. Tatlumpu ang bilang ni Blumentritt at sa linguistic map ni Francisco circa 1963 ay may tinatayang pitumpu't anim (2).

Maraming pananaliksik mula sa mga pantas-wika na nagtuturo sa katangiang disyllabic o dalawang pantigan ang paraan ng pagbuo ng mga salita ng mga Tagalog mula sa iisahing pantigan (monosyllabic) na pinagmulan ng salita nito (Manuel, *Documening Philippineasian* 39-54). Ang pagbuo ng mga salita mula sa salitang-ugat/pantig sa pamamagitan ng paghahalo ng mga pantig, pag-uulit ng mga pantig ay tanda ng matandang kabihasnang pinagmulan ng wikang Tagalog pagkat ang mga sangkap ng salitang ugat at ang mga kakabit na pantig ay maari pang matukoy sa paraan *phonetic* at *semantic*. Maraming mga antrologgwistikong kumikilala sa matalik na impluwensiya ng wikang Sanskrit, Malay, Tsino, sa wikang Tagalog dahil sa malawakang interaksyong naganap sa pagitan ng mga Tagalog at ng mga manlalakabay mula sa ibang bahagi ng Asya. Sa ganitong pag-uugat ng pagiging dadalawahing pantig ng pagbuo ng mga salita susuriin ang maaaring pinaghalawan ng mga katagang *tula* at *dula*.

Sa Vocabulario de la Lengua Tagala, ang *tula* ay nakalista bilang *tola* na ang ibig

sabihin ,kung may bigkas na maragsa ay ang mga sumusunod:

“tula ng mga katutubo,” *Um* gawing tula ang prosa, taglay ng tugma ang sikat. Kapag madalas, *Mag*, ibinalik sa tula ng prosa, *In*. Kapag madalas, Pagtotolain, Ang itinuturing na tugma, *An*. Kapag madalas, Pagtotolain. Ang tugma, *An*. Kapag madalas. Ipagtotola. *Mag*, gumawa ng tola. (Noceda at Sanlucar 567)

Ang pagkakalista ng “tula” bilang “tola” sa Vocabulario ni Noceda at Sanlucar, isang madalas na pangyayari sa mga diksyunaryo ng mga misyonerong nagtatala ng titik na “o” at “u” na palitan. Sa pagsangguni sa *Monier Williams Sanskrit-English Online Dictionary* (2008), walang nakalistang katagang “to” kung kaya’t mas malamang na ang “tu” ng *tula* ang katutubo. Nakabatay ito sa obserbasyon na marami sa mga salitang Tagalog ay humahalaw ng malaking impluwensiya sa mga sinaunang wikang Sanskrit kaya’t maaaring ipagpalagay na ang *tula* ang salitang gamit ng mga katutubo upang tukuyin ang tugma at sukat na popular na ginagamit ng mga pamayanan, tulad ng nasa Vocabulario ni Sanlucar at Noceda.

Sa *Monier Williams Sanskrit-English Online Dictionary* (2008) ang “tu” ay nangangahulugan ng “to have authority, be strong ; to go, to injure, to make strong or efficient” “to be able”. Ang pantig na “la” sa Sanskrit ay nangangahulugang “cutting” at sa Tagalog, kapag inulit ang pantig na “la” ay nagiging “lala” na ang ibig sabihin ay “*habl*” o “weave” (Manuel, *Pre-Proto Philippinesian 40; Documenting Philippineasian 41-46*).

Kung susundan ang pinapanukala ni Manuel na ang mga salita ay pagtatambal ng mga iisahing pantig na kataga upang makalikha ng ibang salita, maaaring mahalaw ang gamit ng *tula* bilang pagpapadaloy ng paglalala o paghabi ng mga kaisipan. Ang kaayusang nalilikha ng tugma at sukat ay nakapagbibigay ng hibo ng awtoridad sa natatangi at takdang anyo sa tula—pili ang salita at kumakatawan ng lohika ng ugnayan ng mga bagay na nabibigyan ng natatanging halaga at pag-unawa. Nakapagbibigay ito ng pagkakataong magbahagi ng kaisipang matibay pagkat dumaan sa masinsing pagpili at pag-aaral kaya’t mababanaag dito ang mga kahulugang iniuugnay sa katagang Sanskrit na nabanggit — ang katatagan at awtoridad na magpahayag ng pagsusuri ng ugnayan ng mga bagay-bagay.

Tingnan naman natin ang katagang “*du*.” Ayon sa *Monier Williams Sanskrit-English Dictionary* (2008), ang salitang “*du*” sa Sanskrit ay nangangahulugang “*actually occurring*” “to be consumed with internal heat or sorrow; to burn, consume with fire, cause internal heat pain or sorrow, inflict distress.” Kung itatambal ito sa katagang “*la*,” ang salitang *dula* ay paghabi ng mga pangyayari at ang binabanggit na *actually occurring* ay sa pagganap na *buhay (mabilis ang bigkas)* o *live* ng mga pangyayari sa pagsasadula, bagay na nakapagpapabukod-tangi sa konsepto ng *dula*.⁴⁷ Ang *internal heat or sorrow to burn* ay maaaring itapat sa lakas o *energy* na taglay ng isang gumaganap kapag nasa sandal (moment) ng pagtatanghal. Itong matinding lakas na ito ang pinaghuhugutan ng gumaganap at ito rin ang nagsusustini sa ugnayang nililikha ng gumaganap sa paglikha kasama ang mga manonood. Itong binabanggit sa kahulugan ni Williams na “to be consumed with internal heat or sorrow to burn, consume with fire, cause internal

heat pain or sorrow, inflict distress” ay akmang paglalarawan ng paglikha ng danas ng isang gumaganap sa isang papel sa isang palabras—kasiyahan man o kaligayahan ito. Kailangang malikha niya ang nakalilipol na panloob na lakas na makasusustini ng ugnayan sa kanyang manonood. Kailangang maganap sa kanyang sarili ang panloob na pait, lungkot, ligaya na makalilikha ng ugnayan at katulad ring karanasan sa kanyang manonood. Sa Ingles, katapat nito ang paglalarawan ng terminong “*internalize*” o “*being*” isaloob at pumaloob sa karanasang ginagampanan.⁴⁸ Dahil sa pangangailangan likhain ang buhay na ginagampanan upang makumbinse ang manonood na totoo ito sa sandali ng pagganap, taglay ng isang gumaganap ang lakas na kailangang tumalab sa kanyang manonood upang maging kapani-paniwala ang kanyang pagganap.

Ang dalawang salitang *tula* at *dula* ay kapwa bahaging wikang Tagalog na kinikilala ng mga sinaunang historyador bilang pinakamaunlad na wika ng sangkapuluhan.⁴⁹ Binabaybay ang mga ito ng apat na titik—dalawang patinig at dalawang katinig at kapwa may impit sa dulo sa pagbigkas ng salita. Nakatala ang salitang *tula* (tula) sa talaan ng mga sinaunang misyonerong naatasang mag-aral ng wikang Tagalog at mahalagang mailugar sa Maynila bilang sentro ng pamahalaan at kalakalan kaya’t mapagtakda sa paglikha ng mga markadong pangyayaring nagkakaroon ng talab sa buhay pambansa.⁵⁰ Nakatala sa mga pag-aaral ni Chirino at de San Agustin na ginagamit ang Tagalog sa malawak na talastasan ng mga katutubo. Sa dami ng mga wika at ng tinatayang kaibhan ng mga ito ay nagkakaintindihan pa rin ang mga mamamayan. Inilarawan din ang katatasan ng mga Tagalog sa paggamit ng wikang Tagalog na nakikita sa kanilang kahusayan sa oral na talastasan at sa pasulat na talastasang tinatawag nilang baybayin (Chirino 235-242).⁵¹ Sinasabi ni Woods na ang mga sinaunang tala ay naglalarawan sa gamit ng awit bilang paraan ng pagtuturo ng mga gawing kolonyal. Nakatala ito sa akda ng mga ladino na gumagamit ng anyo ng awit para sa pagtuturo ng mga gawing nais ipalaganap ng mga Espanyol. (198)

Maaaring ipagpalagay na ang salitang *tula* na laganap na inilarawan sa mga sinaunang tala ng mga historyador ay ginagamit sa Maynila at sa mga lugar na gamit ang wikang Tagalog. Sa Maynila rin ang pagsulpot ng salitang *dula* sa Maynila noong 1900 na kinilala rin sa mga tala ng mga manunulat sa Maynila. Bilang sentro ng kapangyarihang political at kakalakan, mapagtakda ang puwesto ng Maynila kaya’t anumang salitang maging palasak dito’y makalilikha ng mahalagang talab sa iba pang bahagi ng bansa.⁵² Ang kalagayang ito rin ang pinaglalagyang lugar ng pagiging tanda ng salitang “*tula*” sa mga talastasan ng kaalamang katutubo nakahabi sa tugma at talinghaga.

Nang balikatin ng mga misyonero ang gawaing pag-aralan ang mga regulasyon ng wikang katutubo kasabay ng paglikha ng mga aklat ng dasal at mabuting gawi, nahalinhan ng mga prayle ang mga salaysay na nasa berso at mga kuwento ng lipi ng mga tao ng mga kuwentong relihiyosong nasa wika ng mga misyonerong Espanyol (Middleton 9). Ngunit hindi ito nangahulugan ng lubusang pagkapalis ng katutubong pahayag ang pangyayaring ito. Namayagpag ang katutubong *tula* bilang mabisang kalasag ng di nabuwag na teritoryo ng kamalayang katutubo. Sa pamamagitan ng mga di-masupil na *tula* dahil sa anyong oral, iglap at hitik sa talinghaga, napanatiling dumadaloy ang mga katutubong pahayag, bagaman nasa gilid at natatabunan ng mga pinopularisang anyo ng cenaculo at comedia. Samantalang natututo ang mga misyonero sa mga katutubo ay natututo rin ang mga katutubo sa mga anyong pinalalaganap ng mga misyonero at ng pamahalaang kolonyal. Nakita ito sa pamamayagpag ng mga katutubong anyo samantalang natututo at inaangkin

ang mga bagong anyo ng pagtula tulad ng mga metrical romances na nangaging mga awit at koridong sa kaso ni Balagtas ay nagawang maging pagsasanib ng katutubong anyo at impluwensiyang Europeo. Nagkaroon din ng kakaibang kiling ang matulaing pagtalakay sa mga *motif* na halaw sa Europeo. Naganap din sa mga awit at koridong naging mga *comedia* ang imahinasyon ng mga salaysaying Europeo ngunit isinasalaysay gamit ang mga katutubong motif at ang di-maiwawaksing damdamin ng pag-ibig sa kapwa at sa pakinabang ng pamayanan.

Nanatili ang pananaw sa pagdadala ng kagyat na pakinabang ng pakikipag-ugnayang nagaganap sa isang sinaunang pagtatanghal samantalang sumasakay sa mga bagong anyong natutunan sa ragasa ng bagong ideya at bagong kasanayan sa pagpapahayag. Sa negosasyong ito, ang kinagisnang pananaw sa paggamit ng mga tulang may talinghagang nasa titik, himig, galaw upang makalikhang ng kagyat na pakinabang sa mga tiyak na karanasan at karaniwang pangangailangan, ay nagbagong bihis gamit ang mga anyong Europeo at mas abanteng paraan ng pagsasatitik.⁵³

Sa ganito, tila namangka at nanatiling matatag ang katutubong pananaw sa kabila ng malakas na alon ng pagbabago ng kaalaman at impluwensiyang kolonyal. Bunga na rin ng kasanayan ng mga katutubo sa pakikipagkalakalan at pakikipag-ugnayan bago pa man ang kolonyal na karanasan, ang kakayahang maki-ayon at makisabay upang manatiling buhay at may dignidad ay pagkakataon humihingi ng bagong tanda. Katulad ng kinasanayang paglikha ng mga talinghagang naiiwasan sa mga nakakaunawa nito, ang paglikha ng tanda ng pagbabagong nakatuntong pa rin sa pinagmumulang tanda ay naging kagyat. Ang mala-hunyangong katangiang ito ang saligan ng matalik na ugnayan ng tula mula sa panahong katutubo na naging dula sa dantaong labingsiyam.

Sedisyon at paggiit ng pagkakakilanlan ang tulak ng pagbabanyuhay bilang pag-angkop—ito ang susing konsepto sa pagbabago ng salitang tula tungo sa dula. Tanda ito ng pag-angkop ng mga tradisyunal na anyo at mga anyong hiram tungo sa bagong anyo na may hibo ng luma at bago ngunit hindi gasino halata upang manatiling nakaayon sa kalakarang nananaig. Sa salitang “tula” ay talinghaga ng kaalamang bayan na nasa gusing gawa sa tugma at talinghaga. Ang pananatili nito sa harap ng pagsulong ng panahon ay minarkhan ng pagbabago ng isang titik, ang “t” na naging “d” na magkasingtunugan mula sa pangkatin ng malalakas na titik at hindi halos mahahalata kung bibigkasin. Ang pagpapalit ng titik ng “t” tungo sa “d” ay katulad ng hindi halos mahalatang katangian ng mga tula na itinuturing na dula dahil ang mga anyo ng pahayag sa tugma sukat at talinghaga ay pareho. Nahalata lamang ito sa pagsulong ng panahon kung ang nagbabagong anyong may hibo ng katutubo at halaw sa bagong anyo ay nakikilala ng tumitingin, isang katangiang taglay ng matalinghagang pagtatanda ng tula bilang dula. Ang nagbabagong kaalaman at kaayusang panlipunan ay naging pagkakataon sa pagdami ng uri at kilatis ng mga anyo ng tula. Ang mga dating tula na anyong oral, iglap at nakatuon sa mga okasyong pambalana ay nadagdagan ng mga anyong nakasulat at pinaghahandaan ng isang manunugma o makata at nailalathala. Ginagamit itong materyal sa mga pagtatanghal na may higit na pormal na lugar tanghalan tulad ng mga awit at corrido na naging mga comediang ipinapalabas sa mga entabladong nakaangat sa lupa, ang mga pasyon na inaabangan sa mga patio ng simbahan, ang mga zarzuelang itinatanghal sa malalaking teatral sa mga sentro.

Ito ring mga bagong anyong ito ang itinanghal sa ibat ibang lugar bilang panghikayat ng pag-aaklas laban sa administrasyong kolonyal. Nakita ito sa Florante

at Laura ni Balagtas, sa Pasyon, sa mga zarzuela at dramang sedisyoso nina Tolentino, Abad, Remigio, at Reyes. Kaya't ang kilalang tanda ng tula ay naging dula dahil sa katangiang higit na pormalisado at umaangkop sa nagbabagong panahon. Samantala, habang napapabantog ang mga bagong anyo ay nananatiling buhay ang mga sinaunang anyo sa mga baryo at lalawigan na tila batis ng di-natutuyong talinghaga at haraya ng katutubong pananaw. Ngunit sa pagsulong ng panahon ay umunlad din ang pagsasabuhay ng konsepto ng pakikipagkapwa at pagtugon sa pangangailangan ng pamayanan. Sa paglawak ng lipi sa harap ng karanasang kolonyal, ang konsepto ng nagsasariling bayan ay naging mapagbuklod na pananaw. Taglay ito ng mga bagong anyo ng sedisyosong pagtatanghal na hayagang pumaksa sa pag-aaklas at pagsasarili ng bayan gamit ang mga paraanin sa pagtatanghal. Ang mga pagtatanghal na ito ay nalikhang pagkakataon ng pagsasanib ng interes ng dalawang daluyan ng pinalawak na anyo ng tula—ang pormal at nakasulat at ang oral at iglap ay nakahanap ng lunduyan sa mga dulang sedisyoso sa diwa ng pagsusulong ng kalayaan at pagsasarili. Naging pagkakataon din ang mga pagtatanghal ng dulang sedisyoso para sa harapang interaksyon ng mga nakapag-aral at hindi nakapag-aral, ng mga tagabukid at tagabayan. Nabuwag ang paghahati ng uri na nalikha ng kasaysaysan at naging pagkakataon ang mga dula ng dantaong labingsiyam upang magkaharap ang mga mamamayang nagkakaisa sa pagnanais na maging isang nagsasariling bansa. Kaya't ang pambalanang tuon sa paglikha ng tula ay napalawak sa tunguhing kasarinlan ng bayan ng dula. Nakahabi pa rin sa mga talinghaga ng tugma at sukat ang pulso ng bayan dangan nga lamang at ang himig na payak ay napalitan na ng dagundong ng pag-aaklas para sa kasarinlan.

Kaya't para sa isang di nakakaunawa ng tulang Tagalog, ang pagbabanyuhay nito tungo sa dula ay mangyayaring isang karaniwang pagkakataon lamang ng pagpapalit ng unang titik ng salita. Palibhasa'y nakahabi sa tugma at sukat ang talinghaga ng kasaysayan ng pag-inog ng kaalamang bayan. Kung hindi pa batid ng isang di nakakaunawa na ang tulang katutubo ay may taglay na katangiang oral at iglap, may himig, nakasulat at ginaganap, mangyayaring hindi mapansin ang mahigpit na lubid ng ugnayan sa pagitang ng dalawa. Malilintang ang di nakakaunawa sa mala-hunyangong talinghaga ng pag-iral ng tula na nagiging dula na nagiging tula ayon sa pagkakataong humihingi ng ibat ibang tindi ng paggiit ng sariling pagkakakilanlan.

Kung gayon, nasa salitang dula ang mahaba at hitik sa pakikipagsapalarang paggiit ng kasarinlan. Makikita ito sa walang tigil na pagbabagong anyo ng wikang katutubo mula sa tulang may taglay na tugma sukat indayog at talinghaga tungo sa pagharap ng tulang isinakikilos at ginaganap. Sukatan ito ng antas ng pag-angkop, paglahok at paghahanap ng puwang sa nagbabagong panahon bilang pagharap sa hamon ng pagkakakilanlang katutubo.

Ang pag-iral ng salitang dula mula sa salitang *tula* ay talinghaga ng mahabang kasaysayan ng pakikipaglapan. Nasa mala-hunyangong katangian ng pagbabago ng anyo ng pag-iral na walang gasinong kaibhan sa hindi nakakakilala ng banayad na pagkakaiba ng tunog na matigas at kapwa may impit sa dula. Nasa nakakubling kakayahan ng pagsasanib ng kahulugan ng mga pantig upang magbigay daan sa isang bagong salita. Nasa tunog at kilos na nagiging hamon sa pagiging ganap ng talinghaga ng mga tugmaan. Nasa payak at tiyak na kaisipan na tuwina'y nakatuon sa kagyat na pakinabang ng pamayanan. Ito ang salitang dula na mula sa tula, ang talinghaga ng di-nasupil na diwa ng paglaya, ang *sui generis* ng dula, ang nakaukit-sa-kamalayang tanda ng dulang

Pilipino.

Mangyayaring sa hinaharap ay makakatuklas pa ng ibang tanda ng diwa ng paglaya sa mga akda ng mga mandudula ng panahong ito at maging ng mga mandudulang sumunod sa yapak nina Balagtas, Rizal, Tolentino, Remigio, Abad, at Reyes. Mahalaga lamang na malay ang mga magbabasa sa talaban ng mga pagkakataong pagkasaysayang nagiging mga buhay na tanda ng mga magiging na sandali ng paglikha ng dulang Pilipino.

MGA TALA

¹Ang mga sipi ng dulang "Luhang Tagalog", "Malaya", "Tanikalang Guinto" at "Kahapon, Ngayon at Bukas" ay pawang nasa Arthur Riggs. *The Filipino Drama*. Manila: Intramuros Administration, 1981. Ang sipi ng Luhang Tagalog ay mula sa sipi ni Riggs na isinalin ni Bonifacio Ilagan sa Filipino pp.352-422. Ang sipi ng Malaya ay mula sa koleksyon ng Pambansang Aklatan. Ang sipi ng Kahapon Ngayon at Bukas ay mula sa Edna Manlapaz, ed. Aurelio Tolentino. *Selected Writings*. Quezon City : UP Library 1975. Ang sipi na matatagpuan sa aklat ni Lapena-Bonifacio ang may pabalat na nagtatala ng "Kahapon Ngayon at Bukas" bilang "mahadlikang drama." Galing ang siping ito sa E. Arsenio Manuel: *Dictionary of Philippine Biographies*. vol.2 1970.

²Ang salitang Griyegong drama ay tumutukoy sa "action" bagama kapag ginagamit ito sa Pilipinas noong dantaong labingsiyam ay maaari nitong tukuyin ang anumang palabas, lalo't kung ang gumagamit ay ang mga pantas na nagsusulat sa dayong wika katulad nina Wenceslao Retana at Vicente Barrantes. Tingnan ang Patrice Pavis. *Dictionary of the Theater. Terms Concepts and Analysis*. salin sa Ingles ni Christine Shantz. Toronto and Buffalo. University of Toronto, 1998 p.122 . Wenceslao Retana. *Noticias Historico-Bibliografico de el Teatro de Filipinas desde sus Origenes hasta 1898*. Madrid. Libreria Natural de Victorio Suarez, 1910. Vicente Barrantes. *El Teatro Tagalo*. Madrid: Tipograpfia de M.G. Hernandez, 1899. Sa talakay ni Jerry Respeto, ang drama ay isang anyo ng dulang sumikat sa dantaong labingsiyam at nakikilala sa mga salitaan o diyalogong nasa tuluyan. May pagtalakay sa anyong drama sa Jerry Respeto. "Ang Dramang Tagalog 1899-1944" (di limbag na tesis masteral, M.A. Kolehiyo ng Arte at Literatura, 1995).

³"Ang duplo ay tinawag kong kakambal ng sining ng moro-moro pagkat may malaking kaugnayan ang dalawa lamang ay hindi itinatanghal ang duplo. Ito ay dinaraos lamang sa looban o sa kamaligan lamang ginagawa. Walang kasuotan, walang tiyak na kilos-sining (artists) pagkat lahat ay malayang lumahok." Mula sa Severino Reyes. *Ang Dulang Tagalog*. (Manila: Institute of National Language. vol. iv no.2, 1938) p.12. Mayroong mahabang pagtalakay ang mananaliksik ukol sa espasyong tinatalakay sa konsepto ng "tanghal" at daos" sa "Ang Dinamiko ng Improbisasyon sa mga Dulang Pulitikal sa Pilipinas" (di-limbag na disertasyon, Ph.D. Filipino (Panitikan), 2001.

⁴Ayon sa tala ni Tiongson “ *The usual spelling is zarzuela both in Spain and the Philippines.I have Filipinized the spelling ,to be faithful to the way it is actually pronounced by the folk and to underscore the fact that the original form of the Spanish zarzuela has in fact been indigenized. For the same reasons, I use komedya not comedia, saynete not sainete ,bodabil not vaudeville.*” May pagtalakay sa pag-inog ng zarzuela tungo sa sarsuwela si Nicanor G. Tiongson.”Introduction: What is a Sarsuwela” nasa Nicanor G.Tiongson. Pilipinas Circa 1907 Production Script and Notes Score for Piano and Voice.Quezon City:PETA –KE Script Series 7,1985.pp.1-14.

⁵Nakatala ang gamit ng salitang kumedyang sa A.G.Abadilla.Parnasong Tagalog. Malabon Rizal:Limbagang Dalubhasaang Epifanio de los Santos,1964. p.11. May malawakang talakay sa komedya at ang mga terminong kaugnay nito si Nicanor G.Tiongson.Komedya.Philippine Theater History and Anthology vol.II.Quezon City:University of the Philippines Press,1999.

⁶Ito rin ang inilalarawan ni Mary Fee sa kanyang aklat na “A Woman’s Impression of the Philippines” (1910) nagsasabing “*let’s go see a play and watch them kill priests.*” Binanggit ito ni Amelia Lapena-Bonifacio “The Seditious Tagalog Playwrights:Early American Occupation.Manila:Zarzuela Foundation of the Philippines,Inc. 1972.p.1.

⁷Ang bahagi 10 na ginawang batayan ng pagkaka-aresto ng mga mandudulang kilalang seditious Tagalog playwrights ni Amelia Lapena Bonifacio May pagtalakay mula sa Public Laws Annotated mula sa Tomas C.Hernandez.The Emergence of the Modern Drama in the Philippines 1898-1912 (Philippine Studies Working Paper No. 1 Asian Studies Program, University of Hawaii,June 1976) p.82 .

⁸*“the plays given in this compilation are representative of the most overtly seditious and mystic...This type, whose meaning is concealed in vague double entendre is not represented in this volume for that reason that in every instance it has proven to be dry meaningless jumble of incontinent words ,full of suggestion to the Filipino agitator or would be insurgent, perhaps but very difficult to read in the plainest of English and lacking essentially in action and literary merit. A few minutes of that sort of drama would work a Filipino audience up to concert pitch, but it makes an American head swim. Freely translated, that passage taken from a play which had quite a long run in Manila, might mean two or three very opposite things.In reality it indicates that the end of the race is coming but though the oppressor manages to crush out the spirit from the Filipinos,they will still have in them the dormant sense of justice and liberty,ideals which may, some say, bear bloody fruit in spite of the obstacles placed between the people and their desired freedom....Naturally quick to perceive the people were eager for sensations either visual or mental sensations of any kind so long as they were superficial and acquired without any effort on their part.*

⁹Sa bahaging ito, binabanggit ang mga sumusunod” *Ynangbayan,corong babayi. Nangakaupo at pinagtutulungang binuburdahan ang isang malapad na kayong*

azul na sinabugan ng maraming bituin at isang bagong buan sa gitna” Aurelio Tolentino,”Kahapon Ngayon at Bukas” Bahagi III Labas 1.

¹⁰“Salita” at “Salitaan” ang katagang ginamit upang tukuyin ang palitan ng mga pag-uusap. Sa kasalukuyan ay diyalogo ang tawag dito. Makikita sa Juan Abad. “Tanikalang Guinto” nasa Amelia Lapena Bonifacio. *The Seditious Tagalog Playwrights. Early American Occupation. Manila: Zarzuela Foundation of the Philippines, 1972. pp. 144 at 158.*

¹¹Sa siping nasa aklat ni Manlapaz, ang salitang “pagsapit” na nasa sipi mula kay Riggs ay nakatala bilang “pagsaput.” Ang sipi mula kay Manlapaz ay galing diumano sa siping mula Court of First Instance ng Maynila kung saan nakalagak ang sakdal na sedisyon laban kay Tolentino. Nakatala rin na ang sipi ay galing sa koleksyon ni Marcelo P. Garcia, na paglaon ay ipinagkatiwala na ang mga sipi sa U.P. Library. Nasa Edna Manlapaz ...p.83 at Arthur Riggs...pp.644.

¹²Ang rebolusyong laban sa kolonyal na Espanyol na pinangunahan ng kilusang Katipunan na pumutok noong Agosto 24, 1896 ay mabilis na kumalat at nagtagumpay. Noong Hunyo 12, 1898 ibinandila ang Republika ng Pilipinas bilang isang nagsasariling bansa. Noong Hunyo 18, 1898 itinatag ang Pamahalaang Diktatoryal ni Aguinaldo samantalang nananawagan ng halalan para sa mga Kinatawan sa Kongresong Rebolusyonaryo ng Malolos. Noong Hulyo 23, 1898, itinatag ni Aguinaldo ang Pamahalaang Rebolusyonaryong humalili sa Pamahalaang Diktatoryal. Noong Setyembre 29, 1898 pinagtibay ang Proklamasyon ng Kasarinlan noong Hunyo 12, 1898. Noong enero 21, 1899 inaprubahan ng Kongreso ng Malolos ang Konstitusyon ng Malolos. Ang proklamasyon ng Republika noong Hunyo 12, 1898, ay itinakda ng isang dikreto noong Enero 21, 1899.

¹³Sa bahaging “Introduction” ng aklat, nakatala ang sumusunod:”This study also includes the texts of four of the seditious dramas in its appendix...Con La Cruz y Con La Espada, Tanikalang Guinto, Kahapon Ngayon at Bukas and Walang Sugat”. Sa pag-aaral ni Jerry Respeto, ang mga tinaguriang drama ay yaong mga dulang may salitaang nasa tuluyan. Nasa kanyang tesis masteral na “Dramang Tagalog 1899-1944” (di-limbag na tesis masteral, M.A. Kolehiyo ng Arte at Literatura, U.P. Diliman, 1995)

¹⁴Agosto 9, 1903 Talang Pangkalahatan Blg. 2535 “Estados Unidos Laban kay Juan Abad.” , Aklat ng mga Pasiya 7, Follo Visto Enero 16, 1906, Nasa Amelia Lapena Bonifacio pp.174-176.

¹⁵Nakatala sa aklat ni Lapena-Bonifacio ang mga salaysay mula sa mga pahayagang Manila Times at The Manila Cablenews at maging ang mga salin ng mga katitikan ng mga hatol ng hukom ukol sa kasong libelo ni Tolentino at Abad (p. 52 at pp173-176)

¹⁶May naunang pag-aaral ang mananaliksik ukol sa “Buhay (!) Ang Patuloy na Pagsisinop ng Konsepto ng Dula. Panayam-Parangal kay Nicanor G. Tiongson,

Ateneo de Manila University, January 13,2012.

¹⁷Malawakan ang pagtalakay ng mananaliksik sa mga sangkap na ito sa kanyang disertasyong “Ang Dinamiko ng Improbisasyon sa mga Dulang Pulitikal sa Pilipinas 1970-1992” (di limbag na disertasyon, Ph.D. Kolehiyo ng Arte at Literatura,UP Diliman, 2001)

¹⁸Ang *mise en scene* ay salitang Pranses ng Ingles na “staging” o ang pagsasaentablado ng dula. Sinasabi ni Pavis na bagong pangyayari ito at ipinakilala lamang noong pangalawang bahagi ng dantaong labingsiyam nang kilalanin ang “director” bilang pangunahing tagapamahala ng produksyon. Malawak ang pagtalakay ng konspetong ito sa Patrice Pavis.Dictionary of Theater Terms. Terms Concepts and Analysis. (Toronto and Buffalo.Univesitoy of Toronto Press,2000) p.263.

¹⁹Ayon kay E.G. Craig “*The Art of Theater is neither acting nor the play it is not scene nor dance but consists of of all the elements of which these are composed: action which is the very spirit of acting;words which are the body of the play, line and color which are the heart of the scne and rhythm which is the very essence of dance*” *This definition is symptomatic of a conception of performance which is more normative than descriptive, a conception based on an aesthetic view which attempts to underline the autonomy of theatre as a means of expression*”

²⁰“*Until now the semiological approach to theater has awarded priority to the written text or textual level over the mise en scene or performance text, by considering the linguistic literary element as the most important and significant among all the constituent elements of theatre.* (Pavis, *The Languages of Theater* 28)

²¹Tingnan ang CCP Encyclopedia of Philippine Art. CD-Rom

²²Ang salitang “pumpon” ay kasingtunugan ng pantun mula sa wikang Malayu na ang ibig sabihin ay mga salaysay na nasa berso kaya’t malamang na ang salitang pumpon ng mga salita ay tumutukoy sa tula. John Leyden. “On the Languages and Literature of the Indo-Chinese Nations.”Asiatick Researches or Transactios Instituted in Bengal for Inquiring in to the History and Antiquities,the Arts Science and Literature,of Asia. Vol. X .(London: Vernor,Hood and Sharpe;J.CDThell;J.Walerk-Lackington,Allen and Co. ; Otridge and Son,Longman ,Hcrst,Rees, Orme and Browne; R. Faulder;Scathard and Letterman; R.Lee;J.Mawman,J.Murray,J.Aasperne, Black,Parry and Kinasbury; and E.Lloyd;1811) Hinalaw mula sa Web April 1,2014.

²³Lumbera...p.21.Ang pamatbat ay inaawit habang sakay ng bangka na animo’y isang kuwento o kaya kapag sila ay nag-iinuman.Nasa Noceda at Sanlucar...p380.

²⁴Ang auit ay kanta tulad ng diona, talindao, indolanin ay inaawit sa bahay; dolayunin ay sa kalsada;hila,soliranin,manigpasin ang sumasagwan; holahoria,oyayi ay hele sa isang bata; ang umbay ay malungkot, umiguing ay marahan; ang tagumpay ay tungkol sa pagwawagi; dopaynin,haliraw,balicongcong.

²⁵*Lo pie sí era común en todos los filipinos (prescindiendo de los negritos, á los cuales, por su limitada representación, no se les debe de tomar en cuenta), es lo que podríamos llamar genio de la raza, cuyo principal distintivo es la imaginación, que los hace «poetas naturales» á todos ó á casi todos. Esta cualidad no se la ha regateado nadie á los filipinos, ni hoy ni nunca. Tratando de la antigua literatura tagala, un ilustre miembro de la raza escribía hace unos meses: Su manifestación, puede decirse, limitada al verso; y consiste en sentencias (sabi). proverbios (sawikain), cantos do mar (soliranin), epitalámicos (diana), y una especie de farsas y saínetes donde se exponen y critican costumbres locales; cantos de guerra, canciones amorosas* Wenceslao Retana. *Noticias Histórico-Bibliográfico de el Teatro de Filipinas desde sus Orígenes hasta 1898.* (Madrid. Librería Natural de Victorio Suarez, 1910) pp. 10-11.

²⁶Ang mga misyonero ay inatasan ng hari ng Espanyang pag-aralan ang wika ng mga katutubo upang higit nilang madaling maunawaan ang mga gawin ng mga tao. Ang mga pag-aaral na ito ay itinala ng mga misyonero bilang mga vocabulario at naging batayan ng pagmamaniobra ng palabaybayin ng mga katutubo. Nasa Cesar Hidalgo. *Philippine Lexicography from 1521 to the present.* (University of the Philippine Diliman, July 1977)

²⁷John Leyden "On the Languages and Literature of the Indo-Chinese Nations. *Asiatick Researches or Transactions Instituted in Bengal for Inquiring in to the History and Antiquities, the Arts Science and Literature, of Asia.* Vol. X (London: Vernor, Hood and Sharpe; J. C. D. Thell; J. Walerk-Lackington, Allen and Co. ; Otridge and Son, Longman, Hcrst, Rees, Orme and Browne; R. Faulder; Scathard and Letterman; R. Lee; J. Mawman, J. Murray, J. Asperne, Black, Parry and Kinasbury; and E. Lloyd; 1811) Hinalaw sa Web Abril 1, 2014.

²⁸Ayon sa UP Diksiyaryong Filipino (2010) ang *sayusay* ay ang retorika o saysay na mahusay o ang kaayusan at kainaman ng isang bagay. Ang tayutay naman ay laro sa salita o pahayag o gamit ng mga salita sa isang di pangkaraniwang o hindi literal na paraan upang mapaingting ang bisa ng kahulugan.

²⁹Ang konsepto ng pagbabaybay ayon sa tunog ng magkasingtunugan na titik r at d (tulad ng mga salitang rin at din) ay nasa talakayan ng mga gramatika at patakaran sa pagbabaybay ng Tagalog. Maaaring makita sa Jose N. Sevilla. *Ang Aklat na Tagalog.* Kauna-unahang Aklat na Dalawang Wika na Sumusuysoy sa Pilolohia at panitikan. (Maynila. Imprenta y Librerias de J. Martinez, 1923) p.93.

³⁰Ayon kay Lumbera, ang pagsagot sa bugtong bilang "test of wit which requires that the audience see the point of convergence between the object literally describe and the object actually referred to." (3-7)

³¹May binabanggit si Cecilo Lopez na ang pandiwa (verb) na Tagalog ay may dalawang moda "ang real at contingent at ang imaginary. *The real mode envisages the occurrence as actually having taken or is taking place i.e with of actuality or reality and is expressed in the perfect tense and the present tense. The imaginary*

mode vies the occurrence as not having actually taken place i.e. with the idea of non-actuality or non-reality and is expressed by the imperative tense or the future tense” (92-93). Kung palalalimin pa ang pagsusuri sa balangkas ng gramatika ng wikang Tagalog ay makakakuha pa tiyak ng kaugnay na konsepto ng pagkilos at pagkilala na mahahalagang konsepto sa pagganap ng isang ideya.

³²*“Sa mga estudyanteng nahirapan ay ganito ang aking tanong: Marunong ka bang bumilang? Sinabi sa aking marunong. Kung gayon, ilan ang daliri mo? Sampu, ang sagot niya. Tama ang sabi ko. Marunong ka bang bumilang sa daliri? Opo ang kanyang sagot. Kung gayon, ang wika ko, iyan ang tinatawag na sikat sa tulang Tagalog. Hinggil sa tugma, ang patuloy ko pa, ang tugma ay walang ibig sabihin kundo ang paris paris na tunog sa tayngang tumatanggap. Kapag hindi matanggap ng taynga ay hindi tugma o ang ginawa ay walang tugma. (Abadilla p.xi)*

³³Sinasabi ni Balmasedang “pagbulaga ng isang sanggol sa bulwagan ng sandaigdigan ay tula na ang kanyang sumalubong” dahil sa tula na siya pinatutulog, tula ang pampatahan at tula rin ang kalaro sa paglaki.

³⁴Kinikilala ni Balmaseda ang pinagmulan ng sipi na si Carlos Ronquillo. “Ang Tagalog Kung Bakit Mahilig sa Tula.” Renacimiento Filipino, Hulyo 7, 1910 na nasa Ang Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog. Ikatlong Pagkakalimbag. Maynila: Surian ng Wikang Pambansa, 1974. p.25.

³⁵Jose Ma. Rivera. Huseng Sisiw Ang Makatang Guro ng Walang Kamatayang Francisco Balagtas. Maynila. s.n. 1933. May isang artikulo ukol kay Jose dela Cruz na di umano ay sinulat ni Jose N. Sevilla y Tolentino “Talabuhay ni Jose dela Cruz” Hinalaw sa Web Hunyo 21, 2014.

³⁶*“O si Balagtas ay nagkunu-kunuwang isang aralan lamang sa panunulang nang makipagkilala kay Tandang Huse upang matarok lamang niya ang lalom ng nalalaman ng nasabing Guro sa Bayan ng mga Lakan at Raha..” at sinasabing nasambit ni Balagtas ang “ang mga balita’y bihirang magtapat/kung magkatotoo ma’y marami ang dagdag” at “lumaki ang ahas ay dahil sa balita” (Balmaceda 46-47)*

³⁷Sa tala ni E. delos Santos Cristobal, nakagawian na di umano ang hindi paglalagay ng mga makatang Tagalog ng lagda ng kanilang pangalan sa kanilang mga panulat. Madalas ay panimulang titik lamang mga pangalan at ganundin ang kanilang pinag-aalayan. Sa lahat ng pagkakataon ay kailangang magtugma rin ang mga tunog ng mga titik at binibilang ito sa pamamagitan ng ganap na pagbigkas ng titik. At kung maaari, nagiging dalawang pantig ang ikalawang titik na binibigkas kung matatapat ito sa pagtigil o sesura. Hal. “ang tapat mong lingcod na si FB ay katumbas ng Ang tapat mong lingcod na si Efe Bee. Sa gayun nagtutugma din ang Bee sa ipamintakasi. Nasa E. delos Santos y Cristobal “Balagtas at ang Kanyang Florante” nasa P.M. Cruz at A.B. Chua ... p. 341.

³⁸*Formalization was merely formal and toward the form of the metrical romance*

adapated into the corrido, awit and poetic devices and stylistics of vernacular poetry. In Florante, the formalization is of forma dn content into a unique contrsuct to be experienced as individual in its particular totality or structural interrelationships and historical content.” (Hosillos 250)

³⁹May mahabang pagtalakay sa duplo tungo sa balagtasang si Galileo S.Zafra. “Ang Dalumat ng Katwiran Mulang Duplo hanggang Balagtasang” (di-limbag na disertasyon, Ph.D. Filipino (Panitikan), Kolehiyo ng Arte at Literatura, U.P. Diliman, 2000)

⁴⁰Itinanghal din ang pangyayaring ito sa aklat ni Damiana Eugenio. *Awit at Corrido. Philippine Metrical Romances.* (Quezon City: University of the Philippines, 1987) pp. xxii-xxiv.

⁴¹Ang manunugma ay yaong mga tumutula nang huwag di magkatugma ang mga huling salita sa taludtod na bumubuwo ng mga saknong. Madalas ding ang mga manunugma ay di gaanong maiingat sa sukat ng mga taludtod. Nasa Lope K. Santos “Apat na Himagsik ni Balagtas” nasa P.M. Cruz at A.B. Chua ed. *Himalay Kalipunan ng mga Pag-aaral kay Balagtas.* (Manila: Cultural Center of the Philippines, 1988) pp. 80.

⁴²*Communication, which is the very object of speech, is successfully effected only when the hearer’s auditory perceptions are translated into the appropriate and intended flow of imagery or thought or both combined. ...The concordance between the initial auditory imagery and the final auditory perceptions is the social seal or warrant of the successful issue of the process.* (Sapir 16)

⁴³Tinalakay ni Jose Rizal sa kanyang panayam na *Arte Metrica del Tagalo* (1887) ang konsepto at hanayan ng malakas at mahinang tunog na naging mahalagang gabay sa tulang Tagalog. Ayon kay E. delos Santos “*Kung nagtatapos sa isang binibigkas na tunog, ang tugma ay ibinabatay sa pangkat ng patinig at katinig. May dalawang pangkat ng katinig ang malakas at mahina; ang malakas ay b,d,g,k,p,s,t at ang mahihina naman ay l,m,n,g,o,ng,y, (o)w.*” Nasa “Si Balagtas at ang Kanyang Florante” salin ni Reynaldo D. Coronel Jr. nasa P.M. Cruz at A.B. Chua, ed. *Himalay Kalipunan ng mga Pag-aaral kay Balagtas.* Maynila; Cultural Center of the Philippines, 1988. pp. 335. Nasa Julian Cruz Balmaseda. *Ang Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog.* (Manila: Bureau of Printing, 1938) pp. 72. Tinalakay din ito sa Virgilio S. Almario. *Taludtod at Talinghaga. Mga Sangkap ng Katutubong Pagtula.* Metro Manila: Aklat Balagtas, 1985. p. 15.

⁴⁴Ang katagang “sarita” ang pinagmulan ng “salita” kamag-anak ng Sanskrit na “carita” na ang ibig sabihin ay “ adventures deeds stories tales” o mga salaysay. Juan R. Francisco. “Indian Influences in the Philippines with Special Reference to Language and Literature. Philippine” *Social Sciences and Humanities Review.* vol XXVIII no. 1-3 (January-March 1963) p. 6.

⁴⁵*“Philippine Languages are related to one another and belong to the smaller group of Indonesian subfamily or the large group called Austronesian or Malayo-Polynesian family; these language evolved from one parent speech designated as Proto-Indonesian or Proto-Austronesian.”* Nasa E. Arsenio Manuel “Pre-proto Philippines: The Structural Elements of Stems and Words in Some Philippine Languages.” Offprint mula sa Filipino Cultural Heritage .F.Landa Jocano ed. Lecture Series No. 1 Prehistoric Cultures. Philippine Women’s University, 1966 p.40. Mayroon ding mga talakay ang mga naunang kronista at linggwistiko tulad ng mga sinulat ni John Leyden “On the Languages of the Indo-Chinese Cultures” Asiatick Researches, 1808.

⁴⁶Mahalagang update ang tinatalakay ni Arsenio Manuel ukol sa pagpapasubali sa paniniwalang nagmula sa wikang Malay ang wikang Tagalog bunga ng pag-aaral ni Peter Bellwood na nagsasabing ang nagmula sa Indo-China at hindi sa Indo-Malay region ang mga wave of migration patungong Pilipinas.

⁴⁷Glecy C. Atienza “Buhay(!)Ang Patuloy na Pagsisinop ng Konsepto ng Dula. (Papel na binasa sa Panayam-Parangal kay Nicanor G. Tiongson, Ateneo de Manila University, January 13, 2012)

⁴⁸Tinawag itong “I am Being” o Being , na ang ibig sabihin ay “state of mind when an actor’s personality and the written character come together and subconscious creation takes place. (Stanislavski. 684)

⁴⁹*Of all these languages it was Tagalog which most pleased me and which I most admired. ...I found in this language four qualities of the greatest language of the world.. it has the obstruseness and obscurity of the Hebrew, the articles and distinctions in the proper as well as in the common nouns of the Greek ; the fullness and elegance of the Latin and the refinement, polish and courtesy of the Spanish (Chirino 236).*

⁵⁰*“This consideration alone, is sufficient to give it (Malay language) claim to the highest degree of antiquity, and to originality, as far as that term can be applied. The various dialects of this speech, though they have a wonderful accordance in many essential properties, have experienced those changes which separation, time, and accident produce ; and, in respect to the purposes of intercourse, may be classed into several languages, differing considerably from each other .The Malayan tongue is formed out of the languages of the different nations which resort hither, by selecting the choicest words in each. Hence’ it is reckoned the most agreeable and elegant in all the Indies, which quality, joined to its use in trade, causes it to be learned by the remotest eastern people.” A language, formed according to this ingenious idea of selection, might probably^ be remarkably agreeable and elegant, but it would be still more remarkable, as a new phenomenon in the history of nations. It would certainly be a very uncommon occurrence in the history of mankind, to discover a nation so choice in matters of abstract sound, and so refined in their organs of hearing, as to take the trouble to learn a copious and unknown language, for the mere abstract pleasure of*

gratifying this delicate sense or appetite for its sweet vocalic sounds.” John Leyden. “On the Languages and Literature of the Indo-Chinese Nations. Asiatick Researches or Transactions Instituted in Bengal for Inquiring in to the History and Antiquities, the Arts Science and Literature, of Asia. Vol. X .(London: Vernor, Hood and Sharpe; J. CDThell; J.Walerk-Lackington, Allen and Co.; Otridge and Son, Longman , Hcrst, Rees, Orme and Browne; R. Faulder; Scathard and Letterman; R. Lee; J. Mawman, J. Murray, J. Asperne, Black, Parry and Kinasbury; and E. Lloyd; 1811. Hinalaw sa Web Abril 1, 2014).

⁵¹Pinansin na ito ni Cesar Hidalgo sa pagbibigay diin sa gamit ng Tagalog bilang *lingua franca* sa Maynila bilang pangunahing sentro ng kapuluan noon pa mang maagang sapit ng kolonyal na administrasyon. Sa pagsunod sa kautusan ng hari na pag-aralan ang sistema ng wika at komunikasyon ng mga katutubo, binigyan tuon ng mga prayleng misyonero ang mga wikang ginagamit ng kalakhang populasyon sa mga sentro. (Hidalgo 8-12)

⁵²Mainam ang pagkakarawan ni Jose Rizal sa negosasyon ng pagpili ng paraan ng pagkilala sa mga namamayagpag na uri ng pagtatanghal nang ilarawan niya sa Kabanata XX ang usapin sa pag-importa ng mga magtatanghal mula sa ibang lugar at ang gitgitan ng pagkilala ng mga bagong anyo sa harap ng mga dati nang mga pagpapalabas. Mayaman ang pag-aaral na ito ni Apolonio B. Chua. “Dulaan at ang Pagsilo ng Kapangyarihan. Ang Pagsangkot ni Jose Rizal sa Kasaysayan ng Dulaang Pilipino sa Huling Bahagi ng Dantaong Labingsiyam” *Humanities Diliman* (January-June 2007) 4:1, 118-149.

MGA SANGGUNIAN

Mga Aklat at Lathalain

Abad, Juan. *Tanikalang Guinto sa harap ng mga Hukuman Dulang Mahiwagang may Tatlong Yugto*. Maynila: Limbagan ni M. Fernandez, 1907. Nakalimbag.

Abadilla, Alejandro. *Parnasong Tagalog*. Dalubhasaang Epifanio delos Santos. 1949. Nakalimbag.

Aitchison, Jean. *Words in the Mind, An Introduction to the Mental Lexicon*. 2nd edition. Oxford UK and Cambridge, USA: Blackwell Publishers, 1994. Nakalimbag.

Alip, Eufronio. *Tagalog Literature*. Manila: UST Press, 1930. Nakalimbag.

Almario, Virgilio S. *Taludtod at Talinhaga. Mga Sangkap ng Tulang Katutubo*. Romulo Sandoval, editor. Metro Manila: Aklat Balagtasyana, 1985. Nakalimbag.

_____. *Pag-unawa sa Ating Pagtula: Pagsusuri at Kasaysayan ng Panulaang Filipino*. Metro

Manila: Anvil Publishing Inc., 2006. Nakalimbag.

Agoncillo, Teodoro. *The Revolt of the Masses*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1956. Nakalimbag.

_____. "Sa Isang Madilim: Si Balagtas at ang kanyang Panahon." Nasa P.M. Cruz at A.B. Chua ed. *Himalay Kalipunan ng mga Pag-aaral kay Balagtas*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1988. Pp. 199-208. Nakalimbag.

Balmaseda, Julian C. *Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog (pag-aaral sa kasaysayan at pagkaunlad ng Tulang Tagalog)*. Maynila: Surian ng Wikang Pambansa, 1974. Nakalimbag.

Barrantes, Vicente. *El Teatro Tagalo*. Madrid: Tipograpfia de M.G. Hernandez, 1899. Nakalimbag.

Cassirer, Ernst. *The Philosophy of the Symbolic Forms*. Salin ni Ralph Manheim. New Haven: Yale University Press, 1953-1957. Nakalimbag.

Chirino, Pedro. "Relation of the Filipinas Islands and of what has there been Accomplished" nasa Blair at Robertson. *The Philippine Islands* vol. XII. Ohio: A.H. Clark, 1903-1909. Nakalimbag.

Chua, Apolonio. "Dulaan at Pagsilo sa Kapangyarihan: Ang Pagsangkot ni Rizal sa Kasaysayan ng Dulaang Pilipino sa Huling Bahaging Dantaong Labingsiyam" *Humanities Diliman* (January-June 2007) 4:1, 118-149. Nakalimbag.

Cruz, Isagani, ed. *A Short History of Philippine Theater*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1971. Nakalimbag.

Cruz, Hermenegildo. *Kung Sino ang Kumatha ng "Florante"*. Tondo Maynila: Hermenegildo Cruz, 1906. Nakalimbag.

Cruz, Patricia at Apolonio B. Chua ed. *Himalay Mga Pag-aaral kay Balagtas*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1988. Nakalimbag.

Eugenio, Damiana. *Awit at Corrido: Philippine Metrical Romances*. Quezon City: University of the Philippines, 1987. Nakalimbag.

Del Mundo, Clodualdo. "Aurelio Tolentino: Ang Unang Mandudulang Makabayan." *Surian*

- ng Wikang Pambansa Blg.23 Abril 1969. Nakalimbag.
- Delos Santos y Cristobal, Epifanio. "*Balagtas at ang kanyang Florante.*" Salin ni R. Coronel. Nasa P.M. Cruz at A.B. Chua ed. Himalay Kalipunan ng mga Pag-aaral kay Balagtas. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1988. pp 315-344. Nakalimbag.
- Fee, Mary Helen. *A Woman's Impression of the Philippines.* Clairemont, California: The Paige Press, 1912 (2005). Nakalimbag.
- Fernandez, Doreen G. "*Introduction in the Context of Political History and Dramatic Tradition*" nasa Arthur Riggs. *The Filipino Drama.* Manila: Intramuros Administration, 1981. xi-xii. Nakalimbag.
- Francisco, Juan. "*Indian Influences in the Philippines with Special Reference to Language and Literature.*" *Philippine Social Sciences and Humanities Review.* vol XXVIII no. 1-3 January-March 1963. Nakalimbag.
- Guevara, Sulpicio. *The Laws of the First Philippine Republic. The Laws of Malolos (1898-1899).* Manila: National Historical Commission, 1972. Nakalimbag.
- Hosillos, Lucila. "*Florante at Laura: A Transcendence of Romance and Allegory.*" Nasa P.M. Cruz at A.B. Chua ed. Himalay Kalipunan ng mga Pag-aaral kay Balagtas. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1988. pp. 246-267. Nakalimbag.
- Hernandez, Tomas C. *The Emergence of the Modern Drama in the Philippines 1898-1912* (Philippine Studies Working Paper No. 1 Asian Studies Program, University of Hawaii, June 1976). Nakalimbag.
- Hidalgo, Cesar. *Philippine Lexicography from 1521 to the Present.* University of the Philippines. 1977. Nakalimbag.
- Hart, Donn V. *Riddles in Filipino Folklore: An Anthropological Analysis.* New York: Syracuse University Press, 1964. Nakalimbag.
- Jose, Vivencio. "*Folklore and Worldview*" nasa *Readings in Philippine Folklore and Functional Literacy.* Intro at ed ni Alfredo Tiamzon at Rosalinda Caneda. Fourth National Folklore Congress, University of the Philippines, Diliman, Quezon City. pp.39-40. Nakalimbag.

- Lapena-Bonifacio, Amelia. *The Seditious Tagalog Playwrights: Early American Occupation*. Manila: Zarzuela Foundation of the Philippines, Inc. 1972. Nakalimbag.
- Lopez, Cecilio. *A Manual on Philippine Languages*. Manila: Bureau of Printing, 1941. Nakalimbag.
- Lumbera, Bienvenido. *Tagalog Poetry 1570-1898 Tradition and Influences in its Development*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1986. Nakalimbag.
- _____. "Florante at Laura: Formalization of Tradition" nasa P.M. Cruz at A.B. Chua, ed. *Himalay Kalipunan ng mga Pag-aaral kay Balagtas*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1988. pp.101-142. Nakalimbag.
- Manlapaz, Edna ed. *Aurelio Tolentino: Selected Writings*. Quezon City: UP Library, 1975. Nakalimbag.
- Middleton, Thomas Cooke. *Some Notes on the Bibliography of the Philippines*. Philadelphia: The Free Library of Philadelphia, 1900. Hinalaw sa Web Marso 27, 2014. Nakalimbag.
- Manuel, E. Arsenio. *Documenting Philippine Asian*. Quezon City: The Philippine Asian Society, 1994. Nakalimbag.
- _____. "Pre-Proto Philippinesian: The Structural Elements of Stems and Words in Some Philippine Languages." Offprint mula sa Filipino Cultural Heritage. Jocano, Felipe Landa ed. *Lecture Series No. 1 Prehistoric Cultures*. Philippine Women's University, 1966. Nakalimbag.
- Martinez de Zuniga, Joaquin. *Status of the Philippines*. Manila: Filipiniana Book Guild, 1973. Nakalimbag.
- Pavis, Patrice. *Dictionary of the Theater. Terms Concepts and Analysis*. Salin sa Ingles ni Christine Shantz. Toronto and Buffalo. University of Toronto, 1998. Nakalimbag.
- _____. *The Languages of the Stage*. New York: Performing Arts Journal Publication, 1982. Nakalimbag.
- Peirce, Charles Sanders. *The Philosophical Writings of Peirce*. Pinili at inedit ni Justus Buchler. New York: Dover Publications, 1955. Nakalimbag.

- Phelan, John Leddy. "Philippine Linguistics and Spanish Missionaries, 1565-1700." *Mid American Historical Review* vol.37 no. 3 July 1955. Nakalimbag.
- Reyes, Severino. *Ang Dulang Tagalog. Manila: Institute of National Language.* vol.iv no.2, 1938. Nakalimbag.
- Riggs, Arthur. *The Filipino Drama.* Manila: Intramuros Administration.1981. Nakalimbag.
- Retana, Wenceslao. *Noticias Historico-Bibliografico de el Teatro de Filipinas desde sus Origenes hasta 1898.*Madrid:Libreria Natural de Victorio Suarez,1910. Nakalimbag.
- Rivera, Jose N. *Huseng Sisiw Ang Makatang Guro ng Walang Kamatayang Francisco Balagtas.*Maynila.s.n. 1933. Nakalimbag.
- Romualdez, Norberto, Petrona Ramos, Charles Griffith et.al. *Philippine Music Horizons.* New York, Chicago, at San Francisco: Silver Burdett Company 1953. Nakalimbag.
- Santos, Lope K. "Apat na Himagsik ni Balagtas" nasa P.M. Cruz at A.B. Chua ed. *Himalay Kalipunan ng mga Pag-aaral kay Balagtas.* Manila: Cultural Center of the Philippines,1988 pp.64-88. Nakalimbag.
- _____.*Tinging Pahapyaw sa Kasaysayan ng Panitikang Tagalog.* Manila: Silangan Publishing House 1954. Nakalimbag.
- Sapir, Edward. *Language.* New York: Harcourt Brace, 1921. Hinalaw mula sa Web.Marso 27, 2014. Nakalimbag.
- _____. "Time Perspective in Aboriginal American Culture:a Study in Method" Canada: Department of Mines, Geological Survey Memoir No.90 Anthropological Series 13 1916 Hinalaw sa Web marso 28,2014. Nakalimbag.
- Stanislavski, Konstantin. *An Actor Prepares. Salin ni Jean Benedetti.*London at New York: Routledge Taylor and Francis Group.2008. Nakalimbag.
- Sevilla, Jose N.*Ang Aklat na Tagalog. Kauna-unahang Aklat na Dalawang Wika na Sumusuysoy sa Pilolohia at panitikan.* Maynila: Imprenta y Librerias de J.Martinez, 1923. Nakalimbag.
- Shumaker, Wayne. *Literature and the Irrational A Study in Anthropological Backgrounds.* Englewoods, New Jersey: Prentice Hall,1960. Nakalimbag.

Tiamzon, Alfredo at Rosalinda Caneda, ed. at intro. *Readings in Philippine Folklore and Functional Literacy. Fourth National Folklore Congress*, University of the Philippines, Diliman, Quezon City

Tiongson, Nicanor G. *Komedya. Philippine Theater History and Anthology* vol.II. Quezon City: University of the Philippines Press, 1999. Nakalimbag.

_____. *Pilipinas Circa 1907 Production Script and Notes Score for Piano and Voice*. Quezon City: PETA –KE Script Series 7, 1985.

Walls, Manuel Merino. *La Musica Popular de Filipinas*. Madrid. F.Fe, 1892. Nakalimbag.

Woods, Damon. Tomas Pinpin and “Librong Pag-aaralan nang manga Tagalog nang Uicang Castila.” *Tagalog Literacy and Survival in Early Spanish Philippines*: Ann Arbor, Michigan. UMI Dissertation Services, 1995.

Mga Di-limbag na Tesis at Disertasyon

Atienza, Glecy C. “Ang Dinamiko ng Improbisasyon sa mga Dulang Pulitikal sa Pilipinas” (di-limbag na disertasyon, Ph.D. Filipino (Panitikan), Kolehiyo ng Arte at Literatura, 2001).

Mendoza, Roberto. “Ang Sariling Likhang Awit bilang Talinghaga ng Pagbibistay ng Karanasan” (di-limbag na tesis masteral, M.A. Araling Pilipino, Kolehiyo ng Arte at Literatura, UP Diliman, 2011).

Respeto, Jerry. “Ang Dramang Tagalog 1899-1944” (di limbag na tesis masteral, M.A. Panitikan, Kolehiyo ng Arte at Literatura, U.P. Diliman, 1995).

Zafra, Galileo S. “Ang Dalumat ng Katwiran Mulang Duplo Hanggang Balagtasan” (di limbag na disertasyon, Ph.D. Filipino (Panitikan) Kolehiyo ng Arte at Literatura, UP Diliman, 2000).

Mga Di-limbag na Manuskrito/Panayam

Atienza, Glecy C. “Buhay (!) Ang Patuloy na Pagsisinop ng Konsepto ng Dula. Panayam-Parangal kay Nicanor G. Tiongson, Ateneo de Manila University, January 13, 2012.

- Chua, Apolonio. "Dula." Mula sa Diksyonaryo ng Panunuring Pampanitikan at Kultura ng ARAM (ililimbag ng Sentro ng Wikang Filipino,UP, nasa pag-iingat ng may-akda).
- delos Santos y Cristobal,Epifanio. El Teatro Tagalo. (Makinilyado mula sa aklatan ni Marcelo P.Garcia,nasa pag-iingat ng UP Filipiniana Library, Diliman).
- Mojares, Resil. "History as Text, Text As History." (di-limbag na papel, nasa pag-iingat ni Rosario Lucero,1998).
- Manlapaz, Ignacio. "The Filipino Drama.A Sketch." p.9 (manuskritong di limbag, nasa UP Main Library, Filipiniana Section.)
- Manuel, Arsenio. Tayabas Awit Fragments from Quezon Province s.n.1958.
- Mojares,Resil. "History as Text, Text As History" (di-limbag na papel, nasa pag-iingat ni Rosario Lucero,1998.)
- Leyden, John. "On the Languages and Literature of the Indo-Chinese Nations.*Asiatick Researches or Transactios Instituted in Bengal for Inquiring in to the History and Antiquities,the Arts Science and Literature,of Asia*. Vol. X .London: Vernor,Hood and Sharpe; J.CDThell;J.Walerk-Lackington, Allen and Co. ; Otridge and Son,Longman Hcrst, Rees, Orme and Browne; R. Faulder; Scathard and Letterman; R.Lee; J. Mawman, J.Murray, J. Asperne,Black, Parry and Kinasbury; and E.Lloyd;1811. Hinalaw sa Web April 1, 2014.

Mga Encyclopedia at Espesyal na Antolohiya

- Blair, Emma and Robertson,Robertson. The Philippine Islands. 1493-1803: Explorations by Early Navigators, description of the Islands and their peoples, their history,records of the Catholic missions, as related in contemporaneous books and manuscripts, showing the political,economic,commercial and religious conditions of those islands from their earliest relations with European nations to the beginning of the nineteenth century. Translated from the originals, ed. and annotated by Blair and Robertson. With historical introduction and additional notes by Edward Gaylor Bourne. Cleveland, Ohio: A.H. Clark, 1903-1909.

Noceda at San Lucar. *Vocabulario dela Lengua Tagala*. CD mula sa Media Section ng UP Main Library.

Mga Diksiyonaryo

Almario, Virgilio, ed. *UP Diksiyonaryong Filipino*. Pasig City: Anvil Publishing Corp., 2010. Nakalimbag.

Casanova, Arthur. *Diksiyonaryo ng Dula at Teatro*. Manila: Rex Publishing Inc., 2001. Nakalimbag.

Delos Santos, Domingo. *Vocabulario de la Lengua Tagala*. 1695 (nasa Media Services, UP Main Library)

Noceda, Pedro, at Sanlucar, Juan. *Vocabulario de la Lengua Tagala*. Salin sa Filipino at inedit nina Virgilio Almario Elvin Ebreo at Anna Maria Y Yglopaz. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013.

San Antonio, Francisco de O.F.M. *Vocabulario Tagalo. Tagalog-Spanish Dictionary*. Inedit ni Antoon Postma. Quezon City: Pulong Sources for Philippine Studies, Ateneo de Manila University, 2000. Nakalimbag.

Williams, Monier *Sanskrit-English Dictionary* (2008) Web Hinalaw. Marso 28, 2014 at Hunyo 7, 2014

* * *

Si **Glecy C. Atienza** ay isang guro-manunulat-artista ng tanghalan at mananaliksik mula sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas. Isa siyang premyadong manunulat ng mga dula, pananaliksik, at malikhaing katha. Isa rin siyang Senior Fellow ng The Nippon Foundation Fellowships for Asian Public Intellectuals at kamakailan ay nagawaran ng 2014 Gawad Chanselor para sa Pinakamahusay na Mananaliksik sa Filipino. Patuloy ang kanyang pananaliksik sa mga tampok na katangian at salita ukol sa dulang Pilipino sa pamamagitan ng UP Sentro ng Wikang Filipino.